
Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ
ΚΑΙ Η ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ ΤΩΝ ΝΕΩΝ**

2.3.2. Βίωση και εμπειρία των αντικειμενικών συνθηκών και κοινωνική συνείδηση των νέων

Πώς επιδρούν οι συγκεκριμένες κοινωνικές συνθήκες και εξελίξεις, ως συνθήκες ύπαρξης και κοινωνικοποίησης των νέων, στη διαμόρφωση των αντιλήψεων, στάσεων, αξιών και μορφών (αντί)δραστής τους;

Ποιες είναι οι δυνατότητες και τα όρια απόκτησης ικανότητας δράσης και αυτοκαθορισμού κάτω από τις συγκεκριμένες συνθήκες;

Ποιες συγκεκριμένες μορφές παίρνει η κοινωνική συνείδηση, ποιες είναι οι συγκεκριμένες προσπάθειες επεξεργασίας των συγκεκριμένων συνθηκών ζωής των νέων από τους ίδιους και ποιες είναι οι μορφές αντιπαράθεσής τους σ' αυτές;

Αυτά και πολλά άλλα παρόμοια ερωτήματα κατέχουν τεράστια σημασία στην προσπάθεια προσέγγισης των προβλημάτων της νεολαίας και σηματοδοτούν ταυτόχρονα την πολυπλοκότητα και τη δυσκολία επιστημονικής ερευνητικής προσέγγισής τους.

Στο πλαίσιο αυτού του κεφαλαίου θα γίνει προσπάθεια να απαντηθούν τα παραπάνω ερωτήματα.

Η παραπάνω ανάλυση των αντικειμενικών κοινωνικών συνθηκών που αποτελούν τον ορίζοντα βίωσης και εμπειρίας των νέων, κατέδειξε μια κοινωνική κατάσταση που εύκολα θα οδηγούσε κάποιον στο συμπέρασμα «μιας παντοδυναμίας των οικονομικοκοινωνικών συνθηκών πάνω στους υποταγμένους, εκμηδενισμένους, ανήμπορους νέους».

* Λέκτορας, Παιδαγωγικό Τμήμα, Πανεπιστήμιο Κρήτης.

** Το πρώτο μέρος της εργασίας αυτής δημοσιεύθηκε στο τεύχος 66 της *Επιθεώρησης Κοινωνικών Ερευνών*. Η εργασία αυτή βασίζεται κατά ένα μεγάλο μέρος σε έρευνα που διεξάγεται για τη Γενική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδας και το Κέντρο Μελετών, Εκπαίδευσης και Τεκμηρίωσης της ΓΣΕΕ με θέμα: «Εργασιακές σχέσεις και νέοι».

Χωρίς βέβαια να υποβαθμίζουμε καθόλου —αυτό το επιβεβαιώνει εξάλλου η μέχρι τώρα ανάλυση— την καθοριστική επίδραση των μη ευνοϊκών συνθηκών πάνω στους νέους και τις καταστροφικές συνέπειες που απορρέουν απ' αυτές για τη συνολική ύπαρξη των νέων, υποστηρίζουμε την άποψη ότι οι νέοι ως κοινωνικά υποκείμενα δεν υποκύπτουν αμαχητί στις συνθήκες ύπαρξής τους, αλλά αντιδρούν, αντιστέκονται και διαρκώς αντιπαράτιθενται ενεργά σ' αυτές. Η ιδιότητά τους ως κοινωνικών υποκειμένων δεν επιτρέπει μια απλή, μηχανιστική εξάρτηση από τις αντικειμενικές συνθήκες της ζωής τους.⁶⁹

Αρκεί μια απλή παρατήρηση της καθημερινότητας για να επιβεβαιώσει αυτή την άποψη.

2.3.2.1. Δυνατότητες και όρια απόκτησης ικανότητας δράσης και αυτοπροσδιορισμού κάτω από τις συγκεκριμένες κοινωνικές συνθήκες και εξελίξεις

Η διαφορά του ανθρώπου από τους άλλους ζώντες οργανισμούς που χαρακτηρίζονται απλώς και μόνο από έναν οργανισμικό τρόπο ζωής, είναι ότι παρεμβαίνει ενεργά και διαφοροποιητικά διαμέσου της (συν)εργασίας και επιδρά στις σημαντικότερες συνθήκες και σχέσεις της ζωής.⁷⁰ Έτσι από την αρχή κάθε ανθρώπινη δραστηριότητα αποτελεί μια προγραμματισμένη διαφοροποιητική παρέμβαση του ανθρώπου στη Φύση, διαμέσου της οποίας δημιουργεί τις συνθήκες για την κοινωνική —και διαμέσου αυτής— και για την ατομική κατοχύρωση της ζωής.⁷¹

Ο Klaus Holzkamp, συμφωνώντας με την παραπάνω διαπίστωση, ότι δηλαδή το θεμελιακό χαρακτηριστικό του ανθρώπου, που τον κάνει να διαφέρει από τους ζωικούς οργανισμούς, είναι η «κοινωνικότητά» του, υποστηρίζει ότι: αυτή η κοινωνικότητα του ανθρώπου βασίζεται στην κοινωνική εργασία που αντικειμενοποιώντας την ανθρώπινη δραστηριότητα μετατρέπει το περιβάλλον σύμφωνα με τα ανθρώπινα συμφέροντα και τις ανάγκες, που με τη σειρά τους εξελίσσονται διαμέσου της κοινωνικής εξέλιξης που προωθείται με την εργασία.⁷² Η μετάβαση από την απλώς φυλογενετική στην ειδικά «ανθρώπινη» κατάσταση —αυτό σημαίνει κοινωνικοϊστορική εξέλιξη— χαρακτηρίζεται από το γεγονός ότι οι άνθρωποι δεν ζουν πια με την απλή προσαρμογή τους

69. Adam C., Rützel J., Strauss G., *ό.π.*, σ. 29.

70. Holzkamp-Osterkamp U., «Erkenntnis, Emotionalität, Handlungsfähigkeit», στο: Forum Kritische Psychologie 3. Holzkamp K. (επιμ.), *Argument - Sonderband AS 28*, Βερολίνο 1978 (13-90), σ. 13.

71. Holzkamp-Osterkamp U., *Grundlagen der psychologischen Motivationsforschung 1*, Frankfurt a.M./Νέα Υόρκη 1977, σ. 233.

72. Holzkamp K., *Sinnliche Erkenntnis-Historischer Ursprung und gesellschaftliche Funktion der Wahrnehmung*, Königstein/TS. 1978, σ. 105.

στα φυσικά δεδομένα του περιβάλλοντος, αλλά με το να μετατρέπουν τη φύση διαμέσου της κοινωνικής παραγωγής και της ενεργητικής συνεργατικής δημιουργίας των συνθηκών, κάτω από τις οποίες επιβιώνουν και εξελίσσονται.⁷³ Τον όρο παραγωγή τον εννοούμε εδώ, με τους Oskar Negt και Alexander Kluge, όχι σε απλή αναλογία με την υλική παραγωγή αγαθών, αλλά πολύ γενικότερα ως την κοινωνικά απαραίτητη δραστηριότητα που περιλαμβάνει την υλική παραγωγή αγαθών, ως μια ιδιαίτερη μορφή, αλλά και την παραγωγή του τρόπου ζωής, δηλαδή την παραγωγή των συντελεστών κοινωνικοποίησης, της γλώσσας, της δημιουργίας της δομής των εσωτερικών κινήτρων και παρορμήσεων, την παραγωγή εμπειρίας, της κοινωνικής οργάνωσης και δημοσιότητας.⁷⁴ Η κοινωνική αυτή παραγωγή στηρίζεται στην κοινωνική εργασία που αποτελεί τη διαδικασία εξωτερίκευσης του ανθρώπου. Η αντικειμενοποιούσα εργασία είναι διαδικασία εσωτερίκευσης των αντικειμενοποιημένων αποτελεσμάτων κοινωνικής εργασίας διαμέσου της ατομικής ιδιοποίησης. Από αυτή τη διαλεκτική σχέση της αντικειμενοποίησης και ιδιοποίησης πηγάζει η ιστορική διατήρηση, συνέχεια, κληροδότηση (παράδοση) και συσσωρευτική αξιοποίηση κοινωνικής εμπειρίας, η οποία αποτελεί τη βάση της ιστορικοκοινωνικής εξέλιξης και προόδου. Μ' αυτή την έννοια η κοινωνική εργασία είναι μια διπλή διαδικασία, στο πλαίσιο της οποίας οι άνθρωποι με τη δραστηριότητά τους έρχονται, από τη μια, σε σχέση αλληλεπίδρασης με τη φύση και διαμέσου αυτής της υλικής δραστηριότητας, από την άλλη, έρχονται σε σχέση μεταξύ τους, δημιουργώντας συγκεκριμένες μορφές επικοινωνίας και παραγωγικές σχέσεις.⁷⁵ Κοινωνική εργασία λοιπόν σημαίνει πάντα συνεργασία ανθρώπων. Η ιδιαιτερότητα της συνεργασίας κατά τον Holzkamp έγκειται στο ότι είναι μια βασική διανθρώπινη σχέση κοινωνικής εργασίας.⁷⁶ Η συνεργατική κοινωνική εργασία δεν αναφέρεται βέβαια μόνο στη συγκεκριμένη χρονικά συνεργασία. Η συνεργατική κοινωνική εργασία καθιστά δυνατό το γεγονός ότι συσσωρευμένη κοινωνική γνώση και εμπειρία παραδίδονται ως κοινωνική κληρονομιά, την οποία μπορούν να χρησιμοποιήσουν οι άνθρωποι, αλλά και να συμβάλουν στην παραπέρα συσώρευση και εξέλιξή της.⁷⁷

Έτσι είναι απαραίτητο κάθε μέλος της κοινωνίας, διαμέσου της ατομικής του κοινωνικοποίησης, με την έννοια της ενεργητικής ένταξης, συμμετοχής και δράσης, να συνδεθεί με τις σε ένα συγκεκριμένο ιστορικοκοινωνικό

73. Kappeler M., Holzkamp K., Holzkamp-Osterkamp U., *Psychologische Therapie und politisches Handeln*, Frankfurt a.M./Nέα Υόρκη 1977, σ. 157.

74. Negt O., Kluge A., ό.π., σ. 28.

75. Holzkamp K., *Sinnliche Erkenntnis...*, ό.π., σ. 105 κ.ε. Βλ. επίσης Marx K., *Das Kapital*, M.E.W. Bd. 23, σ. 192 κ.ε.

76. Holzkamp K., *Sinnliche Erkenntnis...*, ό.π., σ. 130.

77. Adam C., Rützel J., Strauss G., κ.ά., ό.π., σ. 31.

επίπεδο αντικειμενοποιημένες στα προϊόντα της εργασίας εμπειρίες και ικανότητες.⁷⁸ Με άλλα λόγια, τα νέα κάθε φορά μέλη της κοινωνίας οικειοποιούνται, από τη γέννησή τους, την ήδη υπάρχουσα συσσωρευμένη κοινωνικοϊστορική εμπειρία. Πράγμα που δείχνει την ιστορική διάσταση της ανθρώπινης εξέλιξης. «Η ατομικοϊστορική εξέλιξη είναι μια διαδικασία, στο πλαίσιο της οποίας το φυσικοϊστορικό γεγονός και το κοινωνικοϊστορικό γεγονός συγκεκριμενοποιούνται και εμφανίζονται στον ατομικό άνθρωπο κατά έναν ορισμένο τρόπο».⁷⁹ Η ενεργητική αντιπαράθεση του ανθρώπου στην κοινωνική κληρονομιά και η συμμετοχή του στην κοινωνική της εξέλιξη θεωρείται από τους Holzkamp και Schurig απαραίτητη προϋπόθεση για την ύπαρξη του ανθρώπου και της κοινωνίας. «Η διαδικασία οικειοποίησης είναι, τόσο κοινωνικά όσο και ατομικά, απαραίτητη προϋπόθεση ζωής, γιατί μόνο διαμέσου της οικειοποίησης γίνονται οι άνθρωποι πραγματικοί φορείς της διαδικασίας της παραγωγής και αναπαραγωγής της κοινωνικής ζωής και γιατί μόνο διαμέσου της οικειοποίησης μπορεί ο κάθε άνθρωπος με τη συμβολή του στην κοινωνική ζωή να εξασφαλίσει και να αναπτύξει και τη δική του προσωπική ζωή».⁸⁰ Η σχέση του ανθρώπου με αυτή τη διαδικασία δεν είναι ότι αποτελεί μόνο μέρος αυτής της διαδικασίας, αλλά ο άνθρωπος μπορεί συνειδητά να θεωρήσει αυτή τη διαδικασία ως αντικείμενο της προσωπικής του ιστορίας και να γίνει κατά το δυνατό συνειδητό υποκείμενο της μελλοντικής του ιστορίας.⁸¹

Αυτό συμβαίνει κυρίως διαμέσου της συμμετοχής στην ανθρώπινη, κοινωνική, συνειδητή και σκόπιμη εργασία. Η συνειδητή αυτή δραστηριότητα του ανθρώπου, που δεν αφορά βέβαια κυρίως την αντιμετώπιση της συγκεκριμένης επίκαιρης κατάστασης, αλλά σκοπεύει προγραμματισμένα στην προοπτική αντιμετώπιση μελλοντικών καταστάσεων, συνδέεται με σαφή τοποθέτηση στόχων, προγραμματισμό, συνεργασία, έλεγχο και ανάπτυξη ικανότητας δράσης. Έτσι επιτυγχάνεται ο περιορισμός της ανασφάλειας για την κατοχύρωση της ύπαρξης και μπορεί το άτομο να αναπτυχθεί και να δημιουργήσει. Ο διαρκής έλεγχος των εμφανιζόμενων καταστάσεων εξασφαλίζεται βέβαια μόνο διαμέσου των παρεμβατικών αλλαγών της πραγματικότητας, μέσα από τις οποίες βιώνονται ταυτόχρονα οι δυνατότητες για βελτίωση των καταστάσεων. Έτσι ο συνειδητός έλεγχος της πραγματικότητας είναι πάντα αλλαγή μιας κατάστασης που θεωρείται εμπόδιο για επίτευξη των γενικών στόχων.⁸²

78. Holzkamp-Osterkamp U., *Grundlagen...* 1, ό.π., σ. 235.

79. Holzkamp K., Schurig V., «Zur Einführung in A.N. Leontjews, "Probleme der Entwicklung des Psychischen"», στο Leontjew A.N., *Probleme der Entwicklung des Psychischen*, Kronberg/TS. (XI-LII), σ. XXXVIII, 1977.

80. Holzkamp K., Schurig V., ό.π., σ. XXXIX.

81. Holzkamp K., *Sinnliche Erkenntnis...*, ό.π., σ. 158.

82. Holzkamp-Osterkamp U., *Grundlagen...* 1, ό.π., σ. 250.

Κατ' αυτό τον τρόπο η συνειδητή δραστηριότητα του ανθρώπου εμπεριέχει μια αυξανόμενη και σε βάθος κατανόηση των εκάστοτε καταστάσεων της ζωής, καθιστά δυνατό ένα σχεδιασμό σχετικά με μελλοντικές καταστάσεις ανάγκης και είναι γι' αυτό ολοένα και πιο ανεξάρτητη από τυχαία γεγονότα και αδιαφανή φυσικά και κοινωνικά φαινόμενα και εξαρτήσεις. Γι' αυτό πρέπει στη διαδικασία της κοινωνικής εξασφάλισης της ζωής ο συνειδητός έλεγχος της πραγματικότητας να θεωρηθεί ως βασική αρχή ρύθμισης της ανθρωπίνης δραστηριότητας. Προϋπόθεση όμως της ατομικής συμμετοχής στην κοινωνική εξασφάλιση της ζωής είναι βέβαια η δυνατότητα ανάπτυξης αυτής της ικανότητας ελέγχου.⁸³

Η ικανότητα ελέγχου είναι πλήρως ανεπτυγμένη στο μέτρο που συνοδεύεται ταυτόχρονα από συμμετοχή στον συνειδητό έλεγχο, δηλαδή στην αλλαγή των κοινωνικών συνθηκών ζωής. Ο αναγκαστικά συνεργατικός χαρακτήρας της κοινωνικής παραγωγής έχει ως συνέπεια η ατομική ανάπτυξη της ικανότητας δράσης —με την έννοια της συμμετοχής στον κοινωνικό έλεγχο της πραγματικότητας, άρα και των ατομικών συνθηκών ζωής— να ταυτίζεται με την όλο και πιο πολύ αυξανόμενη υπέρβαση των «απλών» κοινωνικών σχέσεων και με την υποκατάστασή τους από «συνεργατική ενσωμάτωση», δηλαδή τη συνένωση με άλλους κάτω από κοινωνικά αναγκαίους κοινωνούς στόχους, με την πραγματοποίηση των οποίων αυξάνεται ταυτόχρονα η επιρροή στις ατομικές συνθήκες ζωής.⁸⁴

Αν και κατά πόσο στο πλαίσιο της διαδικασίας της ατομικής οικειοποίησης θα αναπτυχθεί η ικανότητα ελέγχου και θα γίνει πραγματική πράξη η συμμετοχή στον κοινωνικό έλεγχο της πραγματικότητας, αυτό εξαρτάται από τις κάθε φορά ιστορικά καθορισμένες κοινωνικές σχέσεις,⁸⁵ καθώς και από το επίπεδο ανάπτυξης του εργατικού κινήματος και των άλλων κοινωνικών κινήματων, αλλά και της κοινωνικής συνείδησης, έτσι όπως την ορίσαμε παραπάνω. Ειδικότερα, η τελευταία εμπεριέχει όλα εκείνα τα στοιχεία που αποτελούν τη βάση για ενεργητικό έλεγχο των συνθηκών ζωής, δηλαδή για την ανάπτυξη εκείνων των τάσεων που ευνοούν τη συμμετοχή στον κοινωνικό έλεγχο της πραγματικότητας και της συνεργατικής ενσωμάτωσης. Αυτό βέβαια που πρέπει να διευκρινίσουμε είναι: ποια είναι εκείνα τα στοιχεία της κοινωνικής συνείδησης που εξασφαλίζουν μια δύναμη γενική διάθεση δράσης και πώς ενεργοποιούνται. Κάτω από ποιες συνθήκες μετατρέπονται οι αντικειμενικές αναγκαιότητες της εξασφάλισης της κοινωνικής ύπαρξης σε υποκειμενικές αναγκαιότητες. Κατά ποιο τρόπο λοιπόν η συμβολή για την επίτευξη κοινωνικών στόχων μετατρέπεται σε μια ενεργό ανάγκη του από-

83. Adam C., Rützel J., Strauss G., κ.ά., *ό.π.*, σ. 32.

84. Kappeler M., Holzkamp K., Holzkamp-Osterkamp U., *ό.π.*, σ. 159.

85. Adam C., Rützel J., Strauss G., κ.ά., *ό.π.*, σ. 33.

μου.⁸⁶ Γενικά μπορούσε να πούμε ότι η ταύτιση με κοινωνικούς στόχους συμβαίνει όταν το άτομο διαβλέπει ότι αυτή θα οδηγήσει, βραχυπρόθεσμα ή/και μακροπρόθεσμα και μέσα από την επίτευξη των γενικών κοινωνικών στόχων, στη διεύρυνση της ενεργού συμμετοχής στον κοινωνικό έλεγχο της πραγματικότητας και έτσι στη βελτίωση του ελέγχου πάνω στις δικές του συνθήκες ζωής. Εδώ βέβαια πρέπει να επισημάνουμε το πρόβλημα των δυνατοτήτων και ικανοτήτων του ατόμου να αναγνωρίσει και να αξιολογήσει τους γενικούς κοινωνικούς στόχους, αλλά και να συνειδητοποιήσει και να αρθρώσει τους δικούς του, πράγμα βέβαια που εξαρτάται από τις αντικειμενικές συνθήκες και την κοινωνική του συνείδηση, ως αποτέλεσμα της κοινωνικοποίησής του στο πλαίσιο της διαλεκτικής σχέσης των αντικειμενικών συνθηκών βίωσης και εμπειρίας και των υποκειμενικών στοιχείων της προσωπικότητας του ατόμου.

Για τη συγκεκριμένη έρευνα, λοιπόν, των δυνατοτήτων και των ορίων απόκτησης ικανότητας δράσης και αυτοπροσδιορισμού των νέων, κάτω από τις συγκεκριμένες κοινωνικές συνθήκες και εξελίξεις, είναι απαραίτητη η συνεξέταση των ιστορικά συγκεκριμένων κοινωνικών συνθηκών οι οποίες προσδιορίζουν σε τελευταία ανάλυση τις δυνατότητες ανθρώπινης ανάπτυξης και ικανότητας δράσης. Κάτω από τις συγκεκριμένες συνθήκες της καπιταλιστικής οργάνωσης της κοινωνίας μας είναι γεγονός ότι λόγω των κυρίαρχων σχέσεων ιδιοκτησίας και εξουσίας, η πλειονότητα του πληθυσμού είναι αποκλεισμένη από τη συμμετοχή στον κοινωνικό έλεγχο της πραγματικότητας, αφού δεν έχει ουσιαστικές δυνατότητες (χωρισμός ελέγχου των μέσων παραγωγής και εργασίας) να επηρεάσει τη συνολική οργάνωση και (μετα)σχηματισμό της κοινωνίας.⁸⁷

Το κεντρικό στοιχείο της ταξικής σχέσης, ως μιας σχέσης μεταξύ αντικειμενικής δυνατότητας και υποκειμενικού περιορισμού της δυνατότητας της ατομικής εξέλιξης —σε σχέση κάθε φορά με το επίπεδο κοινωνικοϊστορικής εξέλιξης— έχει κυρίαρχη σημασία για τη διαμόρφωση των ανθρώπινων αναγκών, στόχων και διάθεσης για δράση και εμπεριέχει τον κίνδυνο του περιορισμού της ατομικής ανάπτυξης.⁸⁸

Όταν λοιπόν κάτω από τις συνθήκες της ταξικής κοινωνίας είναι αδύνατη μια συνειδητή παραδοχή και ταύτιση του ατόμου με τους κοινωνικούς στόχους και όταν υπάρχει μια ταξική εξάρτηση από κοινωνικούς θεσμούς εξουσίας για μεγάλο μέρος του πληθυσμού, η οποία δεν είναι δυνατόν αντικειμενικά να εκλείψει, και παρ' όλα αυτά είναι απαραίτητη για την άμεση εξα-

86. Holzkamp-Osterkamp U., *Grundlagen der psychologischen Motivationsforschung* 2, Frankfurt a.M./Nέα Υόρκη 1978, σ. 57.

87. Βλ. σχετικά επίσης: Adam C., Rützel J., Strauss G., κ.ά., *ό.π.*, σ. 35.

88. Βλ. σχετικά: Holzkamp-Osterkamp U., *Grundlagen...* 1, *ό.π.*, σ. 286, καθώς και Adam C., Rützel J., Strauss G., κ.ά. *ό.π.*, σ. 35.

σφάλιση της ύπαρξης, η αναγκαστική ανάπτυξη της ικανότητας δράσης έστω και κάτω από τις δεδομένες περιοριστικές και ετεροκαθοριζόμενες συνθήκες και στο βαθμό που είναι αδύνατη η ταύτιση με τους κοινωνικούς στόχους περνάει μέσα από την αναγκαστική προσαρμογή στις απαιτήσεις. Έτσι, υποστηρίζει η Holzkamp-Osterkamp, η απαραίτητη για την ύπαρξη του ατόμου ικανότητα δράσης, που είναι πάντα λίγο-πολύ περιορισμένη μέσα από το αντικειμενικό πλαίσιο ετεροκαθορισμού κάτω από τις συνθήκες της αστικής κοινωνίας, θα πρέπει να χαρακτηριστεί «σχετική ικανότητα δράσης». Ο βαθμός της σχετικής ικανότητας δράσης εξαρτάται από τον τρόπο και τη θέση ένταξης του ατόμου στην, ως προς την εργασία καταμερισμένη, ολότητα της αστικής ταξικής δομής.⁸⁹

Κατά συνέπεια το επίπεδο της σχετικής ικανότητας δράσης είναι σε μεγάλο βαθμό εξαρτημένο από το βαθμό του ετεροκαθορισμού και της εξάρτησης, καθώς και από το μέγεθος όλων εκείνων των διαστάσεων που χαρακτηρίζουν την κοινωνική κατάσταση αυτού που βρίσκεται σ' αυτή τη θέση: ανασφάλεια, αγωνία και άγνοια για το μέλλον, αδυναμία προγραμματισμού, κίνδυνος πρόωρης φθοράς της εργατικής δύναμης κ.λπ.

Στην περίπτωση ιδιαίτερα που ο βαθμός ετεροκαθορισμού είναι πολύ μεγάλος και η ικανότητα δράσης πολύ περιορισμένη, είναι αναγκαία η οργανωμένη συνένωση των μελών της κοινωνίας, που βρίσκονται στην ίδια ή παρόμοια κατάσταση ή που είναι πιθανόν να βρεθούν, με σκοπό να επηρεάσουν την κοινωνική διαδικασία παραγωγής και να εξασφαλίσουν και να βελτιώσουν τις ατομικές συνθήκες ύπαρξης. Αντίθετα, η εξατομίκευση και η απομόνωση θα οδηγήσει αναγκαστικά σε καταστάσεις εξάρτησης από «τυχαία γεγονότα», ανεξέλεγκτες κοινωνικές συνθήκες και εξελίξεις και έτσι στην ατομική απόγνωση, την απελπισία και το φόβο. Φυγή στην απομόνωση σημαίνει τελικά περιορισμένη εκμετάλλευση δυνατοτήτων επιρροής στις κοινωνικές εξελίξεις και περιορισμένη επέμβαση για τη διεύρυνση και κατοχύρωση των δυνατοτήτων και πλαισίων δράσης. Οι όποιες προσπάθειες για ατομική, βραχυπρόθεσμη κατοχύρωση των προσωπικών συμφερόντων και προνομίων είναι χαρακτηριστικό γνώρισμα της παραίτησης και της άρνησης για την εκμετάλλευση των δεδομένων δυνατοτήτων. Η αποφυγή άμυνας και συγκρουσιακής αντιπαράθεσης είναι επίσης χαρακτηριστικά αυτής της ατομιστικής αντίληψης. Στο μέτρο που αυτές οι μορφές υπέρβασης των καθημερινών προβλημάτων, δηλαδή οι βασισμένες σε ευκαιριακή επιτυχία, αποτελούν τον μοναδικό ή κυρίαρχο δρόμο της αντιπαράθεσης στις συνθήκες της ζωής, έχουν ως αναπόφευκτο αποτέλεσμα έντονες και διαρκείς συγκρουσιακές καταστάσεις, που μπορούν να πάρουν το χαρακτήρα ψυχικών ανωμαλιών.⁹⁰

89. Holzkamp-Osterkamp U., *Grundlagen...* 2, ό.π., σ. 78 κ.ε.

90. Βλ. σχετικά: Holzkamp-Osterkamp U., *Grundlagen...* 2, ό.π., σ. 59 κ.ε., επίσης: Adam C., Rützel J., Strauss G., κ.ά., ό.π., σ. 36.

Είναι γεγονός ότι οι προσπάθειες για να διευρυνθεί η ικανότητα δράσης, μέσα από το βελτιωμένο έλεγχο των κοινωνικών και ατομικών συνθηκών ζωής, προϋποθέτουν συνειδητή διάθεση σύγκρουσης. Οι προσπάθειες αυτές σημαίνουν εγκατάλειψη ενός σχετικά σίγουρου επιπέδου ατομικής ικανότητας και κατά συνέπεια διακινδύνευση της ήδη εξασφαλισμένης ικανότητας δράσης, πράγμα που οδηγεί στην εμφάνιση συγκρούσεων. Η συνειδητή αυτή διακινδύνευση, που οδηγεί σε συγκρούσεις, βασίζεται στην κατανόηση σημαντικών διαστάσεων της ζωής του ατόμου, καθώς και στην προοπτική δυνατότητας της διεύρυνσης της σχετικής ικανότητας δράσης. Η υπέρβαση των συγκρούσεων διαμέσου επεξεργασίας προϋποθέτει την ακριβή ανάλυση της ατομικής κατάστασης και των προοπτικών υπέρβασης της σύγκρουσης αυτής. Η δυνατότητα υπέρβασης μιας σύγκρουσης διαμέσου επεξεργασίας πρέπει βέβαια να εξεταστεί σε σχέση με τις αντικειμενικές και υποκειμενικές προϋποθέσεις που σε τελευταία ανάλυση προσδιορίζουν τις πιθανότητες υπέρβασης της σύγκρουσης. Αυτό έχει ιδιαίτερη σημασία αφού η ρεαλιστικότητα της επεξεργασίας της σύγκρουσης οδηγεί στον περιορισμό του φόβου προς τις συγκρούσεις και διευρύνει έτσι τη δυνατότητα δράσης, ενώ η αποτυχία περιορισμού του φόβου οδηγεί σε διάφορες μορφές αποφυγής των συγκρούσεων, οι οποίες δεν είναι τίποτα άλλο από μια φυγή από τις αντιπαραθέσεις που συνδέονται με τη διαδικασία διεύρυνσης της ικανότητας δράσης. Η (κατα)νοητική αντίληψη της αναγκαιότητας και των ατομικών συνθηκών ζωής για τη διεύρυνση της ανάπτυξης δημιουργικών προσωπικών ικανοτήτων, οι οποίες οδήγησαν στην εμφάνιση της σύγκρουσης, αρκείται, στην περίπτωση της άμυνας προ των συγκρούσεων, στο να θεωρεί τις κοινωνικές συνθήκες «φυσικά» δεδομένες και να τους προσδίδει τη διάσταση του «μοιραίου», αρνούμενη έτσι τη δυνατότητα αλλαγής τους. Αυτό σημαίνει όμως ταυτόχρονη άρνηση της προσωπικής ικανότητας και της ανάγκης για ανάπτυξη προς την κατεύθυνση μιας συνεργατικής ενσωμάτωσης σε ένα υψηλό επίπεδο, γεγονός που οδηγεί τελικά σε σχετική ικανότητα δράσης. Μαζί μ' αυτό συνδέεται η αποστασιοποίηση από τα συμφέροντα και τους σκοπούς άλλων ατόμων που βρίσκονται στην ίδια κοινωνική θέση και κατάσταση, πράγμα που μπορεί να οδηγήσει σε τάσεις εξατομίκευσης των κοινών προβλημάτων, σε ευκαιριακές λύσεις προβλημάτων και σε απομόνωση.⁹¹ Οι κατευθύνσεις δράσης σε τέτοιες περιπτώσεις μπορεί να φτάνουν από ατομικές μέχρι συλλογικές μορφές βίας: εγκληματικότητας ή ακραίου πολιτικού ριζοσπαστισμού.

Αν προσπαθήσουμε τώρα τις παραπάνω σκέψεις να τις δούμε σε σχέση με τους νέους, τότε θα πρέπει να τονίσουμε τα εξής σημεία:

Διαπιστώσαμε παραπάνω ότι η ανθρωπίνη ιδιαιτερότητα χαρακτηρίζε-

91. Kappeler M., Holzkamp K., Holzkamp-Osterkamp U., *ό.π.*, σ. 197, βλ. επίσης: Adam C., Rützel J., Strauss G., *κ.ά.*, *ό.π.*, σ. 36/37.

ται από την ικανότητα για συνειδητή δραστηριότητα διαμέσου της κοινωνικής εργασίας και διαμέσου της συνεχούς προσπάθειας για έλεγχο της πραγματικότητας και διεύρυνση της ικανότητας δράσης. Αυτό σημαίνει ότι ο άνθρωπος φτάνει στη μεγαλύτερη δυνατή απελευθέρωσή του από το φόβο και πραγματώνει την ολοκλήρωση της ζωής του μόνο στη μακροπρόθεσμη προοπτική της δικής του δυνατότητας και ικανότητας ανάπτυξης.⁹² Έτσι, η σημασία των αντικειμενικών και υποκειμενικών προϋποθέσεων για την ανάπτυξη των νέων σ' αυτή τη φάση της ζωής τους, μεταξύ παιδικής ηλικίας και ενηλικίωσης, είναι ιδιαίτερα μεγάλη. Αν δεχτούμε ότι η φάση της νεότητας ορίζεται κυρίως ως φάση ανάπτυξης, εξασφάλισης της ύπαρξης και απόκτησης ικανότητας δράσης, τότε όλα τα εμπόδια στις επιδιώξεις των νέων για ανθρώπινη ανάπτυξη και εξέλιξη, ακριβώς στη φάση της νεότητας, είναι καθοριστικά για τους νέους.⁹³

Οι μη προνομιούχοι νέοι, όπως εξάλλου και ένα μεγάλο μέρος των μελών της κοινωνίας μας, αποκλείονται εκ των προτέρων, λόγω της ταξικής ιδιαιτερότητας της κοινωνικής τους θέσης, από τον συνειδητό κοινό προσδιορισμό των κοινωνικών συνθηκών και έτσι και από τον αυτοπροσδιορισμό τους. Αυτό βέβαια οδηγεί στην εξάρτηση της ανάπτυξης της ικανότητας και των αναγκών τους ουσιαστικά από την ετεροκαθοριζόμενη εργασία.⁹⁴ Αυτό που χειροτερεύει την ειδική κατάσταση αυτών των νέων είναι το γεγονός ότι λόγω των αρνητικών αντικειμενικών συνθηκών, όπως αυτές αναλύθηκαν πιο πάνω, αποκλείονται όλο και περισσότερο από μια επιθυμητή ποιτική επαγγελματική εκπαίδευση και από ένα ανάλογο επάγγελμα, πράγμα που περιορίζει εκ των προτέρων την ανάπτυξη της προσωπικότητας και των προοπτικών των νέων στο πλαίσιο του τόσο σημαντικού για ολόκληρη τη ζωή τους χώρου εργασίας. Έτσι γίνεται κυρίαρχο χαρακτηριστικό της ζωής των νέων, αμέσως ή λίγο μετά την αποφοίτησή τους από το σχολείο, η ανάγκη πώλησης της εργατικής τους δύναμης και πέρα απ' αυτό η ανάγκη να ζουν κάτω από συνθήκες που ανταποκρίνονται στις συνθήκες που ζουν εργάτες και υπάλληλοι στην κάθε φάση εξέλιξης του καπιταλισμού.⁹⁵

Η αντίφαση μεταξύ της ανάγκης για ουσιαστική, δημιουργική, συνεργατική και αυτοπροσδιοριζόμενη απασχόληση και της αναγκαστικής εξαρτημένης απασχόλησης κάτω από ετεροκαθοριζόμενες και ανασφαλείς συνθήκες, έχει ουσιαστική σημασία για τη διαμόρφωση της στάσης των νέων ως προς την εργασία και αποτελεί δομικό στοιχείο στη διαδικασία διαμόρφωσης της συνολικής τους κοινωνικής συνείδησης.

Πριν να εξετάσουμε όμως διάφορες πιθανές μορφές κοινωνικής συνείδη-

92. Holzkamp K., *Jugend ohne Orientierung?*, ό.π., σ. 200.

93. Adam C., Rützel J., Strauss G., κ.ά., ό.π., σ. 38.

94. Holzkamp K., *Jugend ohne Orientierung?* ό.π., σ. 200 κ.ε.

95. Adam C., Rützel J., Strauss G., κ.ά., ό.π., σ. 38· βλ. επίσης: Liebel M., ό.π., σ. 15.

σης και αντιπαράθεσης των νέων με τις συγκεκριμένες συνθήκες ζωής τους, θα προσπαθήσουμε προηγουμένως να ορίσουμε τι εννοούμε με τον όρο «κοινωνική συνείδηση», καθώς και τι εννοούμε με τους όρους «βίωση» και «εμπειρία» ως διαμεσολάβηση μεταξύ υποκειμένου και αντικειμένου.

2.3.2.2. Κοινωνική συνείδηση των νέων

Στο πλαίσιο αυτής της εργασίας εννοείται ο όρος «συνείδηση» ως το σύνολο των ιδεατών και ψυχικών λειτουργιών, των ορθολογικών και συναισθηματικών μορφών της ιδεατής αντανάκλασης της αντικειμενικής πραγματικότητας και των συνδεδεμένων μ' αυτές μορφών συναισθημάτων και θέλησης, που εκφράζονται έναντι της φυσικής και κοινωνικής πραγματικότητας και σκοπεύουν, διαμέσου απόκτησης γνώσης, στρατηγικών και προσανατολισμών δράσης και ενεργού παρέμβασης, στον έλεγχο και το μετασχηματισμό της φύσης και του κοινωνικού είναι και γίνεσθαι. Ως μια σύνθετη και διαδικαστική σχέση στάσεων, σκέψης και δράσης ως προς τις συνθήκες ύπαρξης, όπως αυτές προσδιορίζονται από τις σχέσεις παραγωγής, είναι η συνείδηση δραστηριότητας, περιλαμβάνει όμως —ως συνθήκη αυτής της δραστηριότητας— αποτελέσματα προηγούμενων συνειδησιακών δραστηριοτήτων σε δομημένη μορφή. Είναι λοιπόν ταυτόχρονα δομή και διαδικασία, κάτι το σταθερό αλλά και το μεταβαλλόμενο.⁹⁶ Η ουσία περασμένης συνειδησιακής δραστηριότητας δεν ανήκει στο παρελθόν, αλλά αντίθετα η ουσία της ιστορικής διάστασης της συνειδησιακής δραστηριότητας βρίσκεται η ίδια στο μέτωπο της εξέλιξης και διαμόρφωσης της συνείδησης.⁹⁷

Για σκοπούς αναλυτικής διαφοροποίησης μπορούμε να διαχωρίσουμε διάφορες μορφές συνείδησης όπως: τρόπους αντίληψης, σκέψης, συναισθήματος, παράστασης, καθώς αναμνήσεις, αξιολογήσεις, κίνητρα και προθέσεις δράσης. Η συνείδηση —ως υποκειμενική δραστηριότητα της αντίληψης, της σκέψης, του συναισθήματος, της παράστασης, της ανάμνησης, της αξιολόγησης και της δράσης— αναφέρεται σε συγκεκριμένες καταστάσεις. Η συνείδηση είναι λοιπόν μια σχέση μεταξύ υποκειμένου και αντικειμένου. Ο σχηματισμός αυτής της σχέσης μεταξύ υποκειμένου και αντικειμένου δεν είναι βέβαια μόνο μια δραστηριότητα αντίληψης, σκέψης, συναισθήματος, αξιολόγησης και παράστασης: Αυτή η σχέση, όπως και η διαδικασία σχηματισμού της, βρίσκεται ενταγμένη στο πλαίσιο της κοινωνικής πράξης, πυρήνας της οποίας είναι η εργασία. Αυτή η ένταξη στην κοινωνική πράξη προκαλεί επίδραση στη σχέση ατομικής και κοινωνικής συνείδησης.⁹⁸ Έτσι, και ενώ η συνείδηση υπάρχει ως ατομική συνείδηση, είναι πάντα ταυτόχρονα και κοι-

96. Papaioannou S., *Arbeitsorientierung und Gesellschaftsbewusstsein...*, ό.π., σ. 190· επίσης Heckmann F., *Die Bundesrepublik. Ein Einwanderungsland?*, Στουτγάρδη 1981, σ. 230.

97. Bloch E., *Das Prinzip Hoffnung*, τ. 1, Frankfurt a.M. 1959, σ. 1.

98. Papaioannou S., ό.π., σ. 190.

νωνική συνείδηση από την πλευρά του σχηματισμού της και λόγω της ομοιότητας ή της σύμπτωσης των περιεχομένων της με άλλες ατομικές συνειδήσεις. Ο κοινωνικός χαρακτήρας της συνείδησης στηρίζεται, από τη μια, στην κοινωνικότητα της πράξης και από την άλλη στον κοινωνικό χαρακτήρα της συσσωρευμένης εμπειρίας, δηλαδή στην οικειοποίηση της συσσωρευμένης εμπειρίας διαμέσου της διαδικασίας κοινωνικοποίησης, όπως π.χ. οικειοποίηση ορισμένων τρόπων σκέψης και συναισθήματος, αντιλήψεις γύρω από την κοινωνία ή ιδεολογίες.⁹⁹

Κατά τον ίδιο τρόπο με τον οποίο σχηματίζονται οι κοινωνικές τάξεις και τα κοινωνικά στρώματα στο πλαίσιο της ιστορικής διαδικασίας σχηματισμού, αλλαγής και υπέρβασης των συνθηκών ζωής του ανθρώπου, σχηματίζεται επίσης και η κοινωνική συνείδηση στο πλαίσιο αυτής της διαδικασίας σε διαλεκτική σχέση με τις καθημερινές συνθήκες ζωής και εργασίας, οι οποίες ως προσδιοριζόμενα από τις σχέσεις παραγωγής φαινόμενα, βιώνονται στην άμεση συγκεκριμένη πραγματικότητα, καθώς επίσης σε σχέση με τη γνωστική οικειοποίηση, ερμηνεία και ορισμό αυτής της συγκεκριμένης πραγματικότητας της καθημερινής συνάρτησης ζωής και πολιτικής πράξης.¹⁰⁰

Ίσως πρέπει να τονίσουμε ιδιαίτερα ότι η κοινωνική συνείδηση δεν αποτελεί σε καμία περίπτωση μια απλή μηχανιστική αντανάκλαση των οικονομικοκοινωνικών συνθηκών, αλλά είναι το αποτέλεσμα της διαλεκτικής σχέσης μεταξύ υποκειμένου και αντικειμένου με τη διαμεσολάβηση της συμμετοχής στο κοινωνικό είναι και γίνεσθαι και με τη διαμεσολάβηση της βίωσης και εμπειρίας.¹⁰¹ Πάντως η κοινωνική συνείδηση διαφέρει από τον διαδεδομένο όρο της «στάσης», αφού είναι ευρύτερος και πιο ακριβής, μια που πέρα από τις γνωστικές, αξιολογικές διαστάσεις και τις διαστάσεις που συνδέονται με τη συμπεριφορά, περιλαμβάνει και την πλευρά σχηματισμού των στάσεων διαμέσου αντιλήψεων, εμπειριών και αξιολογήσεων, που σημαίνει ότι ο όρος κοινωνική συνείδηση έχει το προτέρημα έναντι του όρου στάση —ο οποίος τουλάχιστον στο στάδιο της εμπειρικής έρευνας περιλαμβάνει μόνο «αποτελέσματα»— να περιλαμβάνει διαδικασία και σταθερά στοιχεία.¹⁰²

Μια άλλη διάσταση που εμπεριέχει ο όρος κοινωνική συνείδηση είναι ότι δεν συνδέεται μόνο με τις υλικές κοινωνικές σχέσεις και δεν προσδιορίζεται μόνο διαμέσου της θέσης στη διαδικασία παραγωγής και αναπαραγωγής καθώς και διαμέσου των πολιτικών, νομικών και ιδεολογικοπολιτιστικών

99. Heckmann F., *ό.π.*, σ. 231.

100. Osterland M., «Lebensgeschichtliche Erfahrung und gesellschaftliches Bewusstsein. Anmerkungen zur sozio-biographischen Methode» στο *Industrie-und Betriebssoziologie*, Darmstadt 1979 (377-391), σ. 377.

101. Περισσότερα για τη βίωση και την εμπειρία βλ. παρακάτω σε ειδικό κεφάλαιο.

102. Heckmann F., *ό.π.*, σ. 230 (υπόσημ. 165), βλ. επίσης Papaioannou S., *Arbeitsorientierung und Gesellschaftsbewusstsein...*, *ό.π.*, σ. 193.

συνθηκών, αλλά επιδρά με τη σειρά της σ' αυτές τις σχέσεις και συνθήκες και τις αλλάζει διαμέσου της συνειδητής σκόπιμης συμμετοχής στην κοινωνική και πολιτική δράση.¹⁰³

Οι άνθρωποι κάνουν την ιστορία τους οι ίδιοι, αλλά σε έναν δεδομένο χώρο που τους καθορίζει, στη βάση κοινωνικών σχέσεων που ήδη υπάρχουν.¹⁰⁴

Οι παραπάνω σκέψεις σχετικά με τον ορισμό της κοινωνικής συνείδησης μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι μια έρευνα που προτίθεται να εξετάσει τη σχέση των νέων με την κοινωνία, την πολιτική, τα συνδικάτα και την εργασία, δεν μπορεί να περιοριστεί στην καταγραφή κάποιων προφορικών ή γραπτών απαντήσεων σε ερωτήματα σχετικά με τις στάσεις και τα προβλήματά τους· πρέπει πριν απ' αυτό να αναλυθούν οι αντικειμενικές συνθήκες και εξελίξεις ως συνθήκες διαμορφωτικές κοινωνικοποιητικών διαδικασιών και εκτός απ' αυτό να καταγραφεί η πραγματική συγκεκριμένη πράξη έτσι όπως αυτή εκφράζεται καθημερινά στους χώρους ζωής και εργασίας των νέων.

2.3.2.3. Βίωση και εμπειρία ως διαμεσολάβηση μεταξύ υποκειμένου και αντικειμένου

Η σχέση μεταξύ υποκειμένου-αντικειμένου δεν είναι λοιπόν μια παθητική, μηχανιστική, αντανakλαστική σχέση, αλλά η σχέση αυτή γίνεται με τη διαμεσολάβηση της βίωσης και της εμπειρίας, η οποία προκαλείται διαμέσου της ενεργητικής και αντιπαραθετικής συμμετοχής του υποκειμένου σε όλα τα επίπεδα του κοινωνικού είναι και γίνεσθαι. Η βίωση και η εμπειρία ως διαμεσολάβηση μεταξύ υποκειμένου και αντικειμένου βασίζεται κυρίως στην εργασία, ως την εξωτερική της εργατικής δύναμης, ως το μέσο-κλειδί ιδιοποίησης και μετατροπής της φύσης και ως την υλική βάση όλων των κοινωνικών σχέσεων.

Είναι γεγονός ότι η άμεση εμπειρία είναι αυτή που αγγίζει περισσότερο τον νέο, και όχι μόνον τον νέο (π.χ. το να είναι άνεργος ο ίδιος) και τον κάνει να συνειδητοποιήσει ορισμένα φαινόμενα και καταστάσεις που είτε συνδέονται άμεσα με την εργασία είτε έμμεσα. Όμως είναι επίσης γεγονός ότι ένας π.χ. διαδεδομένος φόβος ανεργίας και η ανασφάλεια για το μέλλον βιώνεται απ' όλους εκείνους τους νέους που βλέπουν τον εαυτό τους «δυνάμει» άνεργο. Αυτή η εκδηλούμενη συνείδηση της «κοινής μοίρας» όλων των νέων με μειονεκτική κοινωνική θέση δεν μπορεί να εξηγηθεί μόνο με την άμεση εμπειρία ενός ορισμένου νέου.

Η ύπαρξη αυτής της συλλογικής συνείδησης στηρίζεται στη διάθεση

103. Deppe-Wolfinger H., *Arbeiterjugend-Bewusstsein und Politische Bildung*, Frankfurt a.M. 1972, σ. 156/157.

104. Engels F., «Brief an H. Starkenburg», 25-1-1984, στο: Marx K., Engels F., *Ausgewählte Briefe*, Βερολίνο 1953, σ. 580.

ορισμένων προτύπων σκέψης, τα οποία χρησιμοποιούν διάφορες κοινωνικές τάξεις και στρώματα για να προσανατολίζονται κοινωνικά. Αυτά τα πρότυπα σκέψης προέρχονται από τη συλλογική εμπειρία τάξεων και στρωμάτων και βοηθούν στη διαμόρφωση της ατομικής κοινωνικής συνείδησης.¹⁰⁵ Μ' αυτή την έννοια η ατομική κοινωνική συνείδηση είναι μέρος της συλλογικής κοινωνικής συνείδησης. «Η προσπάθεια του καθενός να τοποθετήσει τον εαυτό του σε σχέση με τον κόσμο στον οποίο ζει, δεν μπορεί ποτέ να περιοριστεί αποκλειστικά μόνο σε ό,τι είναι χειροπιαστό. Πρέπει να σχηματιστούν παραστάσεις οι οποίες ξεπερνούν τις άμεσες προσωπικές εμπειρίες».¹⁰⁶ Είναι γεγονός ότι η συλλογική κοινωνική εμπειρία που διαθέτουν οι διάφορες κοινωνικές τάξεις είναι αποτέλεσμα βίωσης ιστορικοκοινωνικών διαδικασιών, συνθηκών και γεγονότων στο πλαίσιο του «ορίζοντα εμπειρίας και βίωσης» της κάθε τάξης. Ορίζοντας αυτών των κοινών εμπειριών για τους εργαζόμενους νέους είναι η «ενιαία συνάρτηση της ζωής» των εργαζομένων. Διαμέσου αυτής της ενιαίας συνάρτησης της ζωής τους «βιώνουν» οι νέοι «δημόσια» και «ιδιωτικά», αντιλαμβάνονται «το κοινωνικό όλο».¹⁰⁷

Αυτή η συλλογική κοινωνική συνείδηση παρεμβαίνει ιδιαίτερα στις περιπτώσεις που συγκεκριμένα κοινωνικά φαινόμενα ή καταστάσεις δεν μπορεί να αξιολογηθούν στη βάση αντιλήψεων και παραστάσεων, οι οποίες ανάγονται σε άμεσες προσωπικές εμπειρίες, αφού αυτές έχουν βέβαια περιορισμένη εμβέλεια. Θεωρίες που περιορίζουν την εμπειρία στην άμεση ατομική εμπειρία, περιορίζουν επίσης το κοινωνικό περιβάλλον στο άμεσο στενό περιβάλλον και δεν μπορούν έτσι να κατανοήσουν αυτή τη συλλογική συνείδηση ως έκφραση των κοινωνικών και ταξικών ιδιαιτεροτήτων που πηγάζουν από τη θέση των ατόμων στο πλέγμα των κοινωνικών σχέσεων.

Όταν η εμπειρία περιορίζεται σε μια δήθεν απομονωμένη ατομική εμπειρία, όταν εμπειρία και «ατυχία» δεν θεωρούνται πια τμήμα της αντίληψης μιας κοινωνικής διαδικασίας, η οποία εκφράζει στην ολότητά της κοινωνική εμπειρία και ατυχία, πρέπει σε τελευταία ανάλυση να (παρα)νοηθεί η αλλαγή της συνείδησης ως μηχανοποιημένη μαθησιακή διαδικασία του τύπου: ερέθισμα-αντίδραση.¹⁰⁸ Πράγμα που, όπως έχει αποδειχτεί, και θα εξηγήσουμε πιο αναλυτικά παρακάτω, αντίκειται στη φύση του ανθρώπου ως «κοινωνικού όντος». Ταυτόχρονα όμως με τα παραπάνω περιορίζεται ο κοινωνικός χώρος ζωής του ατόμου με τον περιορισμό του ορίζοντα εμπειρίας και εμφα-

105. Papaioannou Skevos, *Arbeitsorientierung und Gesellschaftsbewusstsein von Gastarbeitern in der Bundesrepublik Deutschland*, Frankfurt a.M./Νέα Υόρκη 1983, σ. 201-202· Bierbaum C., κ.ά.: *Ende der Illusionen? Bewusstseinsveränderungen in der Wirtschaftskrise*, Frankfurt a.M./Κολωνία 1977, σ. 5-12· Popitz H., κ.ά., *Das Gesellschaftsbild des Arbeiters*, Tübingen 1957, σ. 8.

106. Popitz H., κ.ά., *ό.π.*, σ. 8.

107. Negt. O., Kluge A., *ό.π.*, σ. 24-28.

108. Bierbaum C., κ.ά., *ό.π.*, σ. 8.

νίζεται ως ολότητα των κοινωνικών σχέσεων, ενώ βέβαια αποτελεί μόνο ένα μέρος τους. Ο καθημερινός χώρος βίωσης στη δουλειά, στον ελεύθερο χρόνο και στην οικογένεια διευρύνεται στην καλύτερη περίπτωση με την επικοινωνία και την πληροφόρηση διαμέσου των μέσων μαζικής ενημέρωσης.

Πέρα από το γεγονός ότι αυτή η διεύρυνση του χώρου βίωσης είναι περιορισμένη, αφού δεν περιλαμβάνει το σύνολο των κοινωνικών σχέσεων, υπάρχει εδώ ένα πρόβλημα: κατά πόσον η διαμεσολάβηση των μέσων μαζικής ενημέρωσης οδηγεί σε μια πραγματικά «σωστή» κοινωνική συνείδηση ή μήπως διαμέσου της συνειδητής αλλοίωσης παράγει μια λανθασμένη, αλλοτριωμένη κοινωνική συνείδηση. Παρόλο που δεν σκοπεύουμε εδώ ν' αναπτύξουμε περισσότερο το πρόβλημα της επίδρασης των μέσων μαζικής ενημέρωσης στην κοινωνική συνείδηση, πρέπει εντούτοις να τονίσουμε μόνο ότι και στην περίπτωση έρευνας αυτής της επίδρασης δεν θα πρέπει να ξεκινήσει κανείς θεωρώντας το μεμονωμένο άτομο ως δέκτη και φορέα πληροφόρησης, αλλά τη συγκεκριμένη κοινωνική ολότητα ως πηγή και πεδίο επίδρασης όλων των μέσων μαζικής ενημέρωσης. Οποιοσδήποτε περιορισμός της κοινωνικής πραγματικότητας στο επίπεδο του ατόμου και στον άμεσο κύκλο εμπειρίας και βίωσής του θα οδηγήσει στο να θεωρούνται αινιγματικές και ανεξήγητες οι διάφορες μορφές συλλογικής συνείδησης ή ταξικής συνείδησης, οι οποίες προέρχονται από κοινές, αλλά όχι και από ατομικές εμπειρίες.¹⁰⁹

Αυτό που έχει ιδιαίτερη σημασία για τη συγκεκριμένη ανάλυση είναι ότι στο βαθμό που η κοινωνική κατάσταση των νέων καθορίζεται και προσδιορίζεται από βασικά κοινά αντικειμενικά χαρακτηριστικά, όπως: ανεργία ή πιθανή ανεργία, ανασφάλεια και αγωνία για το μέλλον, συνειδητοποίηση της θέσης τους ως διαρκώς εξαρτημένης κ.λπ., τότε η πιθανότητα σχηματισμού μιας κοινής κοινωνικής συνείδησης είναι μεγάλη. Το πρόβλημα είναι βέβαια κατά πόσο και σε ποια μορφή συνειδητοποιείται η κοινωνία ως σύνολο κοινωνικών σχέσεων (οικονομικών, πολιτικών, ιδεολογικοπολιτιστικών) από τους νέους και ποιες συγκεκριμένες μορφές και τρόπους παίρνει η αντιπαράθεσή τους με τις συγκεκριμένες κοινωνικές συνθήκες και σχέσεις.

2.3.2.4. Μορφές κοινωνικής συνείδησης: προσπάθειες αντιπαράθεσης με τις συγκεκριμένες κοινωνικές συνθήκες και σχέσεις

Η παραπάνω ανάλυση έκανε σαφές ότι η κοινωνική κατάσταση των νέων κάτω από τις συγκεκριμένες κοινωνικές συνθήκες και σχέσεις στην ελληνική κοινωνία —αρνητικές για το ξεκίνημα, την οργάνωση και την προοπτική της ζωής των περισσότερων απ' αυτούς— βιώνεται καθημερινά ως εμπόδιο για την πραγμάτωση των ελπίδων και προσδοκιών τους.

109. Bierbaum C., κ.ά., *ό.π.*, σ. 8.

Το πέρασμα από το σχολείο και την επαγγελματική εκπαίδευση στο χώρο παραγωγής συνδέεται με τη διάλυση διαφόρων μορφών συντροφικότητας και συνεργασίας, που είχαν αναπτυχθεί στη φάση της σχολικής και επαγγελματικής εκπαίδευσης. Στο χώρο παραγωγής θα πρέπει να δημιουργηθούν νέες σχέσεις, οι οποίες όμως λόγω της οργάνωσης της παραγωγής δεν μπορούν να είναι συνεργατικές, αλλά αντίθετα χαρακτηρίζονται από ανταγωνιστικότητα που εντείνεται βέβαια σε περίοδο κρίσης. Η πρωτόγνωρη γι' αυτούς εμπειρία, της μετατροπής τους μέσω της πώλησης της εργατικής τους δύναμης σε εμπόρευμα, έχει θεμελιώδη σημασία για το σχηματισμό της κοινωνικής τους συνείδησης. Η έντονη ανασφάλεια για το μέλλον επιδιώκεται να αντιμετωπιστεί με τη βοήθεια μιας πιο «ρεαλιστικής» ανάλυσης των συνθηκών και οδηγεί πιθανόν σε διαφοροποίηση των αναγκών και προσδοκιών προς τα κάτω, καθώς και σε μια θεώρηση της εργασίας ως απλού μέσου. Σε περίοδο κρίσης περιορίζονται οι στρατηγικές επεξεργασίας και δράσης στο επίπεδο της παρεμπόδισης μείωσης της ικανότητας δράσης. Σ' αυτό βέβαια οδηγεί και το γεγονός ότι οι νέοι δεν είχαν δοκιμάσει προηγούμενες εμπειρίες κοινής επεξεργασίας των συγκρούσεων ούτε είχαν δημιουργήσει μια βασισμένη στην αλληλεγγύη αντιπαράθεση για πραγμάτωση των συμφερόντων τους και για διεύρυνση του ελέγχου στις συνθήκες ζωής τους.

Η μείωση του επιπέδου αναγκών και προσδοκιών και η ανάπτυξη μιας στάσης που βλέπει την εργασία ως μέσο, καθώς και η μετατόπιση της ικανοποίησης αναγκών στο μέλλον ή εκτός του χώρου εργασίας, δεν μπορούν μονοσήμαντα να θεωρηθούν ως εγκατάλειψη κάθε προοπτικής δράσης για αλλαγή των συνθηκών ζωής, αφού μπορούν να ερμηνευτούν ως προσωρινή στρατηγική επιβίωσης.

Αναγκαστικά, λόγω των συγκεκριμένων συνθηκών, είναι πιθανόν αυτές οι λύσεις να είναι βραχυπρόθεσμες επιλογές, που δυνατό να παίρνουν τη μορφή εγκατάλειψης, παραίτησης. Η απάντηση στο ερώτημα λοιπόν εάν η ατομική άμυνα, η γενική προσπάθεια για προσανατολισμό, για διατήρηση της ικανότητας δράσης κάτω από τις δεδομένες συνθήκες, καταλήγει σε μια πλατιά κατανόηση και διάθεση διακινδύνευσης με σκοπό την υπέρβαση συγκρούσεων στο πλαίσιο του αγώνα για διεύρυνση των ατομικών δυνατοτήτων ζωής, εξαρτάται ουσιαστικά από την ανατροπή των συνθηκών ζωής που απειλούν την ύπαρξη των νέων.

Οι συγκρούσεις των νέων στους διάφορους τομείς της ζωής τους (οικογένεια, εργασία, εκπαίδευση, σχέσεις με άλλους νέους, ελεύθερος χρόνος) προέρχονται από το γεγονός ότι οι νέοι έχουν αναπτύξει την ανάγκη και τη διάθεση ελέγχου των συνθηκών ζωής τους σ' αυτή τη μεταβατική φάση της νεότητας, αλλά εμποδίζονται να δράσουν για την υλοποίηση αυτής της διάθεσης και μάλιστα τίθεται σε κίνδυνο η ικανότητα δράσης τους κάτω απ' αυτές τις συνθήκες.

Πολλές φορές μάλιστα έχουν τραυματικές εμπειρίες, προσπαθώντας να πραγματοποιήσουν δραστηριότητες που να διευρύνουν τη σχετική ικανότητα των δράσης τους, αφού έρχονται σε σύγκρουση με τους γονείς τους ή άλλους ενηλίκους.

Ταυτόχρονα με τις αρνητικές για πολλούς νέους οικονομικοκοινωνικές συνθήκες, ιδιαίτερα σ' αυτή τη φάση της ζωής τους, είναι επίσης αρνητικό το γεγονός ότι σε περιόδους ραγδαίων εξελίξεων στο επίπεδο μετασχηματισμού και εκδημοκρατισμού της κοινωνίας, όπου συνήθως παρατηρείται μια καθυστέρηση στην αλλαγή των υποκειμενικών διαστάσεων της κοινωνικής συνείδησης πολλών ενηλίκων, δημιουργούνται συγκρουσιακές καταστάσεις με τους ενηλίκους. Έτσι σε τέτοιες περιπτώσεις, που αλλάζουν βασικά θεσμοί και αξίες, παρατηρείται μια διατάραξη στο χώρο της οικογενειακής κοινωνικοποίησης, στην εκπαίδευση, αλλά και γενικότερα στην κοινωνία. Στο βαθμό που οι κυρίαρχες αξίες δεν γίνονται αποδεκτές από τους νέους, αφού δεν είναι σε θέση να δώσουν απαντήσεις στα προβλήματά τους, που είναι συνδεδεμένα με το σήμερα, η ρήξη των νέων με το «κατεστημένο» είναι έντονη. Με την ολοένα και πιο μεγάλη αυταρχικότητα επιβολής των παραδοσιακών αξιών και προτύπων ζωής στους νέους από τους ενηλίκους, αυξάνεται και ο κίνδυνος της ολοκληρωτικής απόρριψης των ιστορικών και παραδοσιακών αξιών με τάσεις καθιέρωσης ιδεολογιών του τύπου «No future».

Οι «κόσμοι» ζωής και εμπειρίας των νέων διαχωρίζονται από αυτούς των ενηλίκων και οδηγούν πολλές φορές σε περιθωριοποίηση και κρίση «προσανατολισμού και ταυτότητας».¹¹⁰

Αυτές οι ειδικότερες «πολιτιστικές» συγκρουσιακές καταστάσεις σε συνδυασμό με τις ευρύτερες κοινωνικοπολιτικές και οικονομικές συνθήκες οδηγούν, στην περίπτωση των ατομικών προσπαθειών εξεύρεσης λύσεων, με μεγάλη πιθανότητα, όπως αναφέρουμε και πιο κάτω, σε μια σειρά «παθολογικών» φαινομένων όπως: ψυχοκοινωνικές διαταραχές, εξάρτηση από ναρκωτικά και αλκοόλ, εγκληματικότητα, πορνεία, πολιτική απάθεια, πολιτικός εξτρεμισμός, διάφορες θρησκευτικές φανατικές ιδεολογίες, βία, απόπειρες αυτοκτονίας, αυτοκτονίες κλπ.¹¹¹

Από την παραπάνω ανάλυση διαφόρων μορφών αντιπαράθεσης και μορφών αντίδρασης συνάγεται το ερώτημα σχετικά με το πότε κυριαρχεί η τάση της «παραίτησης» και απάθειας και πότε η προσπάθεια για διεύρυνση του ελέγχου της πραγματικότητας. Παρ' όλα τα φαινόμενα προσαρμογής και απάθειας, πιστεύουμε, όπως υποστηρίξαμε πιο πάνω, ότι οι νέοι δεν δέχονται παθητικά τη μειονεκτική κατάστασή τους, αλλά αμφισβητούν, αντιστέκονται και προσπαθούν να αμυνθούν. Στο πλαίσιο αυτού του κεφαλαίου θα εξετά-

110. Brückner P., εφημερίδα TAZ, 3.5.1982.

111. Brand K.-W., Büsser D., Rucht D., *Aufbruch in eine andere Gesellschaft. Neue soziale Bewegungen in der Bundesrepublik*, Frankfurt a.M./Nέα Υόρκη 1984, σ. 196-197.

σουμε ακριβώς αυτές τις προσπάθειες αντιπαράθεσης, επεξεργασίας και αντίστασης των νέων καθώς και διάφορες μορφές κοινωνικής συνείδησης, στις οποίες βασίζεται η κοινωνική τους δράση.

Η παρακάτω ανάλυση δεν μπορεί βέβαια να παρουσιάσει συγκεκριμένες μορφές συνείδησης και αντιπαράθεσης, αφού γι' αυτό το σκοπό θα χρειαζόταν μια συστηματική έρευνα, αλλά θα προσπαθήσει να επεξεργαστεί διάφορες πιθανές μορφές συνείδησης και αντιπαράθεσης των νέων έτσι όπως αυτές θεμελιώνονται αντικειμενικά. Με την έννοια αυτή πρόκειται εδώ για υποθέσεις αντικειμενικά θεμελιωμένες που πρέπει να ερευνηθούν με μια συστηματική εμπειρική έρευνα.

Γενικά μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι, ιδιαίτερα σε περίοδο κρίσης και λόγω της διαρκούς και έντονης ανασφάλειας των νέων και κυρίως των μη προνομιούχων, είναι πολύ πιθανό να εντείνεται η κριτική στάση απέναντι στην κοινωνία και στους θεσμούς που φαίνεται να προκαλούν την κρίση ή να μην είναι σε θέση να την αντιμετωπίσουν. Σε περίοδο κρίσης, που βέβαια οξύνονται οι αντιθέσεις και γίνεται πιο εμφανής η ταξικότητα της κοινωνίας, κλονίζεται η εμπιστοσύνη των νέων και ξεκαθαρίζει στη συνείδησή τους η ουτοπικότητα και το ευκαιριακό της αντίληψης περί ίσων ευκαιριών, κοινωνικής δικαιοσύνης και ισότητας. Η αισιοδοξία και η ελπίδα για άμβλυνση των κοινωνικών ανισοτήτων στέκεται, ιδιαίτερα σε περίοδο κρίσης, σε αντίφαση με τη γενικότερη ανησυχία και ανασφάλεια για το μέλλον, που οδηγεί σε αμφιβολία και αμφισβήτηση. Μ' αυτή την έννοια φαίνεται η «ενσωμάτωση» των νέων στην κοινωνία όχι ως τελεσίδικο γεγονός, αλλά ως πρόσκαιρη συμβιβαστική στάση, η οποία ανατρέπεται σε περιόδους κρίσης, όπου οι ανισότητες εντείνονται και γίνονται πιο εμφανείς. Κάτω από τέτοιες συνθήκες η αντιφατική συνείδηση που εμπεριέχει ταυτόχρονα συναίνεση και αποδοχή, αλλά και κριτική στάση, διαμορφώνεται περισσότερο προς την κατεύθυνση του σχηματισμού μιας κοινής κοινωνικής συνείδησης και αλληλεγγύης καθώς και έντασης της διάθεσης για πολιτική δράση και σύγκρουση.

Παρόλο λοιπόν που κάτω από συνθήκες κρίσης η κοινωνική κατάσταση των περισσότερων νέων γίνεται υπερβολικά πιεστική και στενεύει τα όρια της εξέλιξής τους καθώς και της εξέλιξης των ικανοτήτων και αναγκών τους, πιστεύουμε ότι οι περισσότεροι νέοι δεν πρόκειται να μετατραπούν σε παθητικά «θύματα», περιθωριοποιούμενοι και εξοστρακιζόμενοι από την κοινωνία, αλλά αντίθετα: ως ενεργά και αντιπαραθετικά άτομα θα προσπαθήσουν να εξασφαλίσουν τη σχετική ικανότητα δράσης και τον έλεγχο των συνθηκών ζωής τους. Οι τρόποι και οι μορφές αντιπαράθεσής τους σ' αυτές τις συνθήκες θα εξαρτηθούν τόσο από την κοινωνική τους συνείδηση όσο και από τις δυνατότητες που έχουν, αλλά και από τη στάση και την αντίδραση της κοινωνίας και του συστήματος πολιτικής εξουσίας και θεσμών.

Έτσι ενώ πιστεύουμε ότι μεγάλος αριθμός νέων θα αναπτύξει μια κοινή

συλλογική συνείδηση και θα επιδιώξει με αλληλεγγύη να αντιπαρατεθεί προς αυτές τις συνθήκες, είναι εξίσου σίγουρο ότι ένα άλλο μέρος θα παθητικοποιηθεί και πιθανόν να επιδιώξει την ατομική λύση, ενώ άλλοι θα επιδιώξουν διαμέσου της βίας —πολιτικής ή κοινής εγκληματικής— να αντιπαρατεθούν στις συνθήκες αυτές. Εξάλλου είναι επίσης πιθανές οι εξάρσεις ψυχοπαθολογικών φαινομένων καθώς και αυτοκτονιών.

Οι μορφές αντιπαράθεσης και αντίδρασης των νέων πάνω στις περιοριστικές και αρνητικές για την εξέλιξη και ύπαρξή τους συνθήκες μπορεί λοιπόν να είναι διάφορες. Έτσι πιο συστηματικά απ' ό,τι παραπάνω, μπορούμε να διακρίνουμε τις παρακάτω πιθανές μορφές:¹¹²

1. Οι νέοι προσπαθούν να αλλάξουν τις αντικειμενικές συνθήκες ζωής τους. Εδώ μπορούμε πάλι να διακρίνουμε διάφορες δυνατότητες. Έτσι, π.χ., με ατομική προσπάθεια ή με συλλογική προσπάθεια μέσα από την πολιτική, συνδικαλιστική και κοινωνική οργάνωση και δραστηριότητά τους με σκοπό τη συνολική αλλαγή της κοινωνίας.

2. Παράλληλα μ' αυτή την προσπάθεια μετασχηματίζονται και οι υποκειμενικές διαστάσεις της συνείδησης, συνειδητά ή μη συνειδητά. Στην περίπτωση της συνειδητής αλλαγής ή γίνεται μια επιλεκτική αποδοχή στάσεων και αξιών με σκοπό τη διεύρυνση των δυνατοτήτων και ικανοτήτων αντιπαράθεσης και δράσης ή επιτυγχάνεται μια παντελής προσαρμογή στις κυρίαρχες στάσεις και αξίες με σκοπό την επιβίωση μέσω του συμβιβασμού. Στην ακραία περίπτωση, αυτή η υπερβολική προσαρμογή προκαλεί απόλεια της ταυτότητας, συναισθημα κατωτερότητας, αυτομίσους, απόρριψη της κοινωνικής καταγωγής, αυτοάρνηση, υποτίμηση και περιφρόνηση καθώς και επιθετικότητα κατά ατόμων που έχουν την ίδια κοινωνική καταγωγή. Αλλαγές των υποκειμενικών διαστάσεων της συνείδησης προκαλούνται επίσης άθελα και μάλιστα μέσα από τη βίωση και εμπειρία των συγκεκριμένων συνθηκών ζωής.

3. Μια άλλη μορφή αντιπαράθεσης και αντίδρασης των νέων είναι η απώθηση ή η λησμονιά των εντάσεων και των καταπιέσεων, που συνδέεται με απάθεια και παντελή απομόνωση από το κοινωνικό είναι και γίνεσθαι, χωρίς οι νέοι να κάνουν προσπάθεια να αλλάξουν ούτε τις αντικειμενικές συνθήκες ούτε τις υποκειμενικές διαστάσεις της συνείδησης.

4. Μια άλλη μορφή αντιπαράθεσης και αντίδρασης των νέων μπορεί να είναι η έντονη, σχεδόν φανατική, απόρριψη των δεδομένων κοινωνικών δομών και σχέσεων, που συνδέεται με ακραίες μορφές ανορθολογικής αντίδρασης, όπως π.χ. εθνικιστικός, θρησκευτικός ή πολιτικός φανατισμός, εγκληματικότητα και βία κ.λπ.

5. Τέλος, πρέπει να θεωρηθεί η αρρώστια (ψυχική, σωματική και ψυχο-

112. Papaioannou S., *ό.π.*, σ. 455-459· βλ. επίσης: Μαντέλ Ζ., Βογκτ Κ., *Το παιδαγωγικό μανιφέστο*, α' μέρος, Αθήνα 1980, σ. 149-150.

σωματική) ως μορφή αντίδρασης σε εντάσεις και συγκρούσεις που πηγάζουν από τις αντικειμενικές συνθήκες ζωής των νέων.¹¹³

2.3.2.4.1. Νέοι και εργασία

Στηριζόμενοι στις σκέψεις που εκφράστηκαν πιο πάνω στο κεφάλαιο: «Εργασία: Γενικές σκέψεις γύρω από την κοινωνική διάσταση της εργασίας», διακρίνουμε τη σχέση των νέων με την εργασία σε δύο μορφές: *τη σημασία που δίνουν οι νέοι στην εργασία γενικά ως ένα μέρος της ζωής τους και δεύτερο τη σχέση και τις προσδοκίες που έχουν οι νέοι, στο πλαίσιο της συγκεκριμένης εργασίας που κάνουν, ενταγμένοι στην παραγωγική διαδικασία.*

— Η πρώτη διάσταση, που αφορά τη σημασία της εργασίας στη ζωή των νέων, εξετάζει το πώς οι νέοι συμπεριλαμβάνουν την εργασία και το επάγγελμα στη μακροπρόθεσμη οργάνωση της προοπτικής της ζωής τους. Αυτό σημαίνει το τι θέλουν οι νέοι να πετύχουν με την εργασία, πόσο χρόνο και δύναμη θέλουν να αφιερώσουν σ' αυτήν, πόσο σπουδαία είναι η εργασία για την ολοκλήρωση της προσωπικότητας των νέων και πόσο συμβάλλει για να αποκτήσει η ζωή τους νόημα.

— Στη δεύτερη περίπτωση, η έρευνα κατευθύνεται προς την εξέταση της σχέσης των νέων με τη συγκεκριμένη εργασία-απασχόληση που κάνουν, στο πλαίσιο της συμμετοχής τους στην παραγωγική διαδικασία. Στο επίκεντρο της εξέτασης αυτής βρίσκονται οι προσδοκίες και οι απαιτήσεις που έχουν οι νέοι από την εργασία τους, την οποία αξιολογούν στη βάση της ικανοποίησης ή μη των προσδοκιών και απαιτήσεών τους. Η άμεση σχέση που υπάρχει ανάμεσα στη γενική αντίληψη για την εργασία και τη συγκεκριμένη εργασία έχει αποτέλεσμα η εκτίμηση της συγκεκριμένης εργασίας να γίνεται όχι μόνο στη βάση των στενών συγκεκριμένων συνθηκών στο χώρο εργασίας, αλλά και σε σχέση με τη γενικότερη σημασία που κατέχει η εργασία στη ζωή των νέων.

Στο βαθμό βέβαια που η εργασία, με τη γενική έννοια του όρου, είναι κοινωνικό φαινόμενο —του οποίου η μορφή, ο χαρακτήρας, το περιεχόμενο και η αξία στο σύστημα των καθιερωμένων κυρίαρχων αξιών εξαρτώνται από τη συγκεκριμένη οργάνωση της κοινωνίας— η σχέση με τη συγκεκριμένη εργασία εμπεριέχει στοιχεία της συνολικής κοινωνικής συνείδησης.

113. Παπαϊωάννου Σκευός: «Κοινωνικές συνθήκες, κοινωνική συνείδηση και πράξη - Υγεία». Εισήγηση στο σεμινάριο επιμόρφωσης σχολικών συμβούλων σε προβλήματα «Αγωγής Υγείας» που διοργάνωσαν: το Υπουργείο Υγείας - Πρόνοιας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων, το Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, η Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς σε συνεργασία με την Παγκόσμια Οργάνωση Υγείας, το Κεντρικό Συμβούλιο Υγείας και την Εταιρεία Κοινωνικής Ιατρικής, Αθήνα 19-20-21 Μαρτίου 1986· Βλ. επίσης: Mitscherlich A., *Krankheit als Konflikt. Studien zur psychosomatischen Medizin I*, Frankfurt a.M. 1966, σ. 9 κ.ε.

2.3.2.4.1.1. Η σημασία της εργασίας για τη ζωή γενικά των νέων

Γενικά μπορούμε να πούμε ότι η σημασία που έχει η εργασία για τη ζωή των νέων διαφέρει από νέο σε νέο. Το γεγονός ότι βρισκόμαστε σε μια κοινωνία όπου η εργασία είναι εμπορευματοποιημένη και περιορίζεται έτσι σε μια μονοδιάστατη απλή «απασχόληση», ως μέσο για επιβίωση, δεν αποκλείει το ενδεχόμενο να υπάρχει η εμφανής (εκφρασμένη) ή αφανής (ανέκφραστη) ανάγκη για την εργασία ως δημιουργική ανάγκη ζωής. Έτσι υποθέτουμε ότι η εργασία ως ανάγκη των νέων αυτή καθ' εαυτήν είναι υπαρκτή και επηρεάζει τη γενικότερη κοινωνική συνείδηση, αλλά και την ειδική στάση των νέων, ως προς τη συγκεκριμένη εργασία-επάγγελμα που κατέχουν. Η διαφορά έντασης αυτής της ανάγκης, της οποίας την ύπαρξη επίσης υποθέτουμε, εξαρτάται από την υπάρχουσα συγκεκριμένη κοινωνική συνείδηση, αλλά και από τις συγκεκριμένες ευρύτερες κοινωνικές συνθήκες που προσδιορίζουν την κοινωνική θέση και κατάσταση των νέων.

Έτσι λοιπόν, δεν μπορεί να μας παραπλανά το φαινόμενο της επιδίωξης μιας οποιασδήποτε απασχόλησης, ούτε η ύπαρξη μιας σχετικής ικανοποίησης από την εργασία, ιδιαίτερα σε περίοδο κρίσης και αυξημένης ανεργίας. Η καταγραφή αυτών των στάσεων δεν αναιρεί την παραπάνω υπόθεση, αφού οι στάσεις αυτές είναι η αντανάκλαση κοινωνικών συνθηκών που προκαλούν ανασφάλεια, είναι η έκφραση μιας στρεβλής, λανθασμένης συνείδησης, που και αυτή βέβαια είναι το αποτέλεσμα εμπειρίας και βίωσης των αντικειμενικών συνθηκών ως συνθηκών κοινωνικοποίησης. Το τελευταίο στοιχείο είναι ιδιαίτερα σημαντικό, αφού επιτρέπει την κοινωνική κριτική και αποκαλύπτει ως ανεπαρκή την άκριτη καταγραφή κάποιων στάσεων και αντιλήψεων, ως υποστασιοποιημένων υποκειμενικών διαστάσεων.

Χωρίς βέβαια να είμαστε σε θέση ούτε κατά προσέγγιση να αναφερθούμε σε ποσοστά νέων ανάλογα με τη σημασία της εργασίας στη ζωή τους —κάτι τέτοιο θα μπορούσε να κάνει μια συστηματική εμπειρική έρευνα με ποσοτική και ποιοτική ανάλυση— μπορούμε να επιχειρήσουμε την ανάπτυξη μιας πιθανής τυπολογίας:¹¹⁴

— ΤΥΠΟΣ Ι: Η εργασία ως περιεχόμενο αποτελεί κύριο στοιχείο ταυτότητας.

Οι νέοι αυτοί συγκεντρώνουν το ενδιαφέρον τους στο περιεχόμενο της εργασίας, κάτι που είναι κυρίαρχο στοιχείο για την ταυτόσή τους και καθορίζει τον προγραμματισμό και τη δράση τους σχετικά με την προοπτική της ζωής τους. Με την εργασία ως περιεχόμενο συνδέεται η προσπάθεια ανάπτυξης της προσωπικότητας, ικανοποίησης και δημιουργίας μιας ουσιαστικής

¹¹⁴ Βλ. επίσης και ανάλογη προσπάθεια στην έρευνα των Beathge, Hantsche, Pelull, Vorskamp, ό.π., σ. 18 κ.ε.

ζωής. Η επιδίωξη για εξεύρεση μιας εργασίας με περιεχόμενο, δεν σημαίνει ότι παραβλέπει εντελώς την ιδιότητα της εργασίας ως μέσου για επιβίωση, αλλά αντίθετα την προϋποθέτει. Η κύρια σημασία που προσδίδεται στο περιεχόμενο της εργασίας οδηγεί στο να μην είναι η υλική διάσταση της εργασίας ένας αυτόνομος παράγοντας, αλλά αυτή η διάσταση να προκαλεί αύξηση της παραγωγικότητας και της ποιότητας μόνο υπό την προϋπόθεση ότι υπάρχει ένα υψηλό περιεχόμενο της εργασίας. Σε περίπτωση χαμηλού περιεχομένου της εργασίας, δεν μπορεί να προκαλέσει μόνη η αύξηση του μισθού την αύξηση της παραγωγικότητας, της ποιότητας και της ταύτισης, αφού ο υψηλός μισθός λειτουργεί ως υποκατάστατο και μετατοπίζει την ικανοποίηση σε χώρους εκτός της εργασίας.¹¹⁵

Η ανάπτυξη βέβαια μιας τέτοιας μορφής σχέσης προς την εργασία εξαρτάται κυρίως από τη συγκεκριμένη οργάνωση της κοινωνίας και της παραγωγής, αλλά και από τον συγκεκριμένο τρόπο ένταξης και συμμετοχής στην παραγωγική διαδικασία, καθώς και από την ήδη διαμορφωμένη κοινωνική συνείδηση, διάσταση της οποίας αποτελεί η συγκεκριμένη σχέση προς την εργασία.

Έτσι είναι φυσικό ότι μια τέτοια σχέση προς την εργασία εμπεριέχει τον συνειδητό προσδιορισμό του χαρακτήρα και περιεχομένου της εργασίας από το σύνολο των κοινωνικών συνθηκών. Η αδυναμία ικανοποίησης αυτής της ανάγκης, όσων νέων έχουν μια τέτοια σχέση με την εργασία, οδηγεί κατά πάσα πιθανότητα σε έντονες πιέσεις και συγκρουσιακές καταστάσεις που μπορεί να εκφραστούν ποικιλότροπα. Έτσι, π.χ., πιθανό να αναζητηθούν εναλλακτικές μορφές εργασίας σε ατομική ή συλλογική βάση, όπως επίσης είναι πιθανή μια συνειδητή αποδοχή της εργασίας ως μέσου επιβίωσης με ταυτόχρονη μετατόπιση της δραστηριότητας σε χώρους εκτός εργασίας για δημιουργία, έκφραση και ικανοποίηση. Είναι επίσης πιθανό μια τέτοια κατάσταση να συνοδεύεται με έντονη πολιτική, συνδικαλιστική και κοινωνική ενεργοποίηση με σκοπό τη συνολική αλλαγή της κοινωνίας μέσα από συλλογική και αλληλέγγυα δράση.

— ΤΥΠΟΣ II: Η εργασία ως μέσο για κοινωνική ανέλιξη.¹¹⁶

Οι νέοι αυτοί πιστεύουν ότι η εργασία, ως επάγγελμα, είναι ο κύριος μοχλός ανόδου στην κοινωνική ιεραρχία. Ο σκοπός της καριέρας, που βέβαια συνδέεται με ανάλογες αντιλήψεις για τη ζωή, οδηγεί σε ατομικιστικές αντιλήψεις και μορφές δράσης και στην επιστράτευση κάθε μέσου για την επίτευξη αυτού του στόχου.

115. Jadow W.A., Roschin W.P., Sdrawomyslow A.G., *Der Mensch und seine Arbeit*, Ανατολικό Βερολίνο 1971, σ. 304 κ.ε.

116. Τόσο ο τύπος αυτός όσο και ο επόμενος τύπος σχέσης προς την εργασία χαρακτηρίζονται με τον όρο «εργαλειακή σχέση προς την εργασία» που είναι απόδοση του όρου «instrumental work-orientation». Περισσότερα γι' αυτό βλ. παρακάτω.

Το ενδιαφέρον αυτών των νέων επικεντρώνεται περισσότερο στην εργασία ως μέσου για άνοδο στην ιεραρχία στο χώρο της εργασίας και της κοινωνίας και λιγότερο στο περιεχόμενο και τη δημιουργικότητα της εργασίας, χωρίς βέβαια να σημαίνει ότι το περιεχόμενο δεν τους ενδιαφέρει καθόλου.

Η μορφή αυτή της σχέσης προς την εργασία, ως διάσταση της κοινωνικής συνείδησης, πηγάζει από τις κυρίαρχες κοινωνικές σχέσεις, των οποίων η διατήρηση και η αναπαραγωγή στηρίζεται κυρίως στην αντίληψη του ατομικισμού και του ανταγωνισμού, που είναι κυρίαρχα στοιχεία στη διαδικασία κοινωνικοποίησης των νέων.

– ΤΥΠΟΣ ΙΙΙ: Η εργασία ως απλό μέσο επιβίωσης.¹¹⁷

Νέοι που έχουν μια τέτοια σχέση με την εργασία, όπου αυτή έχει το ρόλο του απλού μέσου εξασφάλισης της υλικής βάσης της ύπαρξης, ενδιαφέρονται πολύ λίγο για το περιεχόμενο της εργασίας.

Έτσι η ταύτισή τους μ' αυτήν και η ικανοποίησή τους απ' αυτήν είναι έμμεση και υπάρχει στο βαθμό που η εργασία εξασφαλίζει τη ζωή. Αυτή η «εργαλειακή» σχέση με την εργασία δεν σημαίνει αυτονόητα την παντελή ανυπαρξία ενδιαφέροντος για το περιεχόμενο, αφού ο χαρακτήρας της εργασίας και το περιεχόμενο, στην περίπτωση που συνυπάρχουν με υψηλή αμοιβή, αυξάνουν την ικανοποίηση από την εργασία. Το γεγονός ότι το περιεχόμενο έχει δευτερεύουσα σημασία, μπορεί να εξηγηθεί ως εξής: Αυτό μπορεί να οφείλεται στη συχνή τραυματική εμπειρία της ανεργίας ή της αποτυχίας εξεύρεσης μιας απασχόλησης και ιδιαίτερα σε συνθήκες κρίσης. Μια άλλη εξήγηση μπορεί να βρίσκεται στην ύπαρξη μιας περιορισμένης, λανθασμένης συνείδησης σχετικά με την εργασία, η οποία είναι το αποτέλεσμα της επιβαλλόμενης κυρίαρχης ιδεολογίας. Μια παραπέρα εξήγηση πιθανό να βρίσκεται στην κοινωνική θέση της εργασίας ως περιεχομένου, αφού συνήθως η δημιουργική, ικανοποιητική από τη σκοπιά του περιεχομένου εργασία δεν αμβέβεται επαρκώς και δεν παρέχει μακροπρόθεσμη εξασφάλιση. Τέλος, αυτή η εργαλειακή σχέση με την εργασία οφείλεται βέβαια στο γεγονός ότι τέτοιες μορφές εργασίας είναι σχεδόν σπάνια εξαίρεση, έτσι που τα ίχνη μιας άμεσης σχέσης με την εργασία ως ανάγκης αυτής καθ' εαυτήν να εξαφανίζονται γρήγορα ως κάτι το απραγματοποίητο, το ουτοπικό.

Εδώ πρέπει βέβαια να τονίσουμε ότι αυτοί οι τρεις τύποι εμπεριέχουν διαφοροποιήσεις και υποθέτουμε ότι υπάρχει άμεση σχέση της ταξικής ένταξης και καταγωγής με τη μορφή της σχέσης με την εργασία. Η υπόθεση αυτή στηρίζεται στο γεγονός ότι η συγκεκριμένη κοινωνική θέση σημαίνει μια συγκεκριμένη κοινωνικοποίηση, συγκεκριμένες δυνατότητες επιλογής. Έτσι,

117. Αυτή τη μορφή σχέσης ανέλυσε συστηματικά ο Karl Marx στην εργασία του *Ökonomisch-philosophische Manuskripte aus dem Jahre 1844*, M.E.W. (Ergänzungsband, Schriften bis 1844, Erster Teil), Ανατολικό Βερολίνο 1981, σ. 514.

οι νέοι της αστικής τάξης που εξασφαλίζουν την ύπαρξή τους από τους γονείς τους, έχουν περιθώρια να προσανατολιστούν προς μια εργασία στη βάση του περιεχομένου, χωρίς βέβαια αυτό να είναι αναγκαστικό.

2.3.2.4.1.2. Η σχέση των νέων προς τη συγκεκριμένη εργασία-απασχόληση
Ενώ οι παραπάνω μορφές της σχέσης των νέων με την εργασία αφορούσαν τη σχέση τους με αυτήν από την άποψη της σημασίας της, στο πλαίσιο των προσδοκιών των νέων και του συνολικού προγραμματισμού της ζωής τους, η ανάλυση που ακολουθεί αφορά τη συγκεκριμένη σχέση των νέων με το επάγγελμα και την απασχόληση που έχουν αυτή τη στιγμή.

Η ξεχωριστή ανάλυση της σχέσης αυτής δεν σημαίνει βέβαια ότι η σχέση εξαρτάται και διαμορφώνεται μόνο από την καθημερινή απασχόληση ή ότι αποτελεί απλή αντανάκλασή της αλλά πιστεύουμε ότι τα βιώματα των νέων και οι εμπειρίες που έχουν αποκτήσει μέχρι τώρα, τόσο με την εργασία γενικά όσο και με τη ζωή τους εκτός εργασίας, αποτελούν πολύ περισσότερο τη βάση επεξεργασίας της συγκεκριμένης απασχόλησής τους. Και η εμπειρία βέβαια με τη συγκεκριμένη απασχόληση αντιπιδρά διαφοροποιητικά πάνω στη συνολική κοινωνική συνείδηση των νέων.

Μια ανάλυση λοιπόν της σχέσης των νέων με την εργασία τους και των στρατηγικών επεξεργασίας και αντιπαράθεσης με αυτήν δεν μπορεί να περιοριστεί στη συγκεκριμένη κατάσταση εργασίας των νέων. Η ταυτόχρονη ανάλυση της κάθε φορά συγκεκριμένης καθώς και της ιστοριοκοινογραφικής εμπειρίας και επεξεργασίας των νέων, καθιστά δυνατή την κατανόηση και ερμηνεία της σχέσης των νέων με την απασχόλησή τους. Η ανάλυση αυτή των γενικών οικονομικοκοινωνικών συνθηκών σε σχέση με την κοινωνική θέση, κατάσταση και εμπειρία των νέων, έγινε σε άλλη θέση αυτής της εργασίας.

Σύμφωνα με εκείνη την ανάλυση οι νέοι βρίσκονται σε εξαιρετικά αντιφατική κατάσταση εργασίας. Μια από τις ουσιαστικές αντιφάσεις βρίσκεται στο γεγονός ότι η γενική ανθρώπινη ανάγκη για ουσιαστική δραστηριότητα και ατομική συμμετοχή στον έλεγχο της κοινωνικής πραγματικότητας αντιπαράκειται σε μια συγκεκριμένη μορφή καπιταλιστικής οργάνωσης της εργασίας, η οποία μετατρέπει την ανάγκη για εργασία σε καταναγκαστική αναγκαιότητα για εργασία.

Οι εργαζόμενοι νέοι είναι ακόμη πιο απομονωμένοι απ' ό,τι οι ενήλικοι στο πλαίσιο της εργασίας τους, αφού είναι χωρισμένοι τόσο από τους ενήλικους όσο και μεταξύ τους. Η ανταγωνιστικότητα εντείνεται κάτω απ' αυτές τις συνθήκες έτσι που να αποκλείονται διάφορες μορφές συνεργασίας και αλληλεγγύης. Η αντίθεση μεταξύ ουσιαστικής δραστηριότητας και μισθωτής εξαρτημένης εργασίας παίρνει διαστάσεις για τους νέους, λόγω της ιδιαίτερα μειονεκτικής κατάστασης εργασίας τους.

Οι εργαζόμενοι νέοι και ιδιαίτερα οι ανειδίκευτοι κατέχουν συνήθως θέ-

σεις εργασίας που από τη μια χαρακτηρίζονται από μεγάλη πιθανότητα ανεργίας, χαμηλή αμοιβή, ελάχιστες προοπτικές εξέλιξης, μονοτονία, αυξημένους κινδύνους ατυχημάτων και πρόωρης φθοράς της εργατικής δύναμης ενώ από την άλλη δεν προσφέρουν γενικά ευκαιρίες δημιουργίας και εξέλιξης της προσωπικότητας.

Η οικονομική κατάσταση και η σχετικά μειονεκτική νομική-εργασιακή κατοχύρωση των νέων τους χωρίζει από τη συνολική εργατική τάξη, με αποτέλεσμα τη χρησιμοποίησή τους ως «εφεδρείας», με σκοπό τη συμπίεση των μισθών και ημερομισθίων. Έτσι, και στο βαθμό που ισχύει ότι οι ενήλικοι εργαζόμενοι δεν μπορούν να ικανοποιήσουν τις ζωτικές και δημιουργικές ανάγκες τους στο πλαίσιο της καπιταλιστικής οργάνωσης της παραγωγής, ισχύει αυτό ακόμη περισσότερο για τους νέους: η εξαρτημένη μισθωτή εργασία δεν ικανοποιεί τη φυσική ανθρώπινη ανάγκη για εργασία, αλλά είναι το μέσο για ικανοποίηση αναγκών που βρίσκονται έξω από τη μισθωτή εργασία. Η ίδια η μισθωτή εργασία ως η μοναδική υλική βάση ύπαρξης πολλών νέων, οδηγεί στην αποξένωση, τη συναισθηματική αποστασιοποίηση τόσο από το προϊόν όσο και από την ίδια την παραγωγική δραστηριότητα. Η αδιαφορία και η μη ταύτιση με την εργασία, ως συγκεκριμένη απασχόληση, είναι το λογικό επακόλουθο. Η εργασία των νέων ως εξωτεριευμένη αντικειμενοποιούσα εργατική δύναμη έχει «διατεθεί» αντί μισθού και ανήκει έτσι στον ιδιοκτήτη των μέσων παραγωγής. Έτσι μετατίθεται και το άμεσο ενδιαφέρον των νέων στην αμοιβή της εργασίας, η οποία εξασφαλίζει την αναπαραγωγή τους. Η εξασφάλιση αυτή υπάρχει μόνο στο βαθμό που οι νέοι είναι «πρόθυμοι» να αναλάβουν κάθε εργασία και δεν προβάλλουν απαιτήσεις ως προς το περιεχόμενο της συγκεκριμένης εργασίας. Βέβαια δεν επιτρέπεται η αδιαφορία νέων ως προς το περιεχόμενο της εργασίας να ερμηνευτεί αντιδιαλεκτικά ως απόλυτο χαρακτηριστικό της μισθωτής εργασίας.¹¹⁸ Αφού όπως ήδη αναφέραμε πιο πάνω, η αδιαφορία αυτή των νέων ως προς το περιεχόμενο αποτελεί μια προσδιοριστική στιγμή σε μια αντιφατική σχέση, στην οποία το περιεχόμενο της εργασίας μπορεί μεν να φαίνεται δευτερεύον, αποτελεί όμως θετική προϋπόθεση για την αξιολόγηση της εργασίας από πλευράς αμοιβής και επηρεάζει την τάση ταύτισης με την εργασία. Αυτό σημαίνει ότι η εργασία, κάτω από άλλες συνθήκες, μπορεί να προσλάβει για τον εργαζόμενο υποκειμενική σημασία.¹¹⁹

Η κατάσταση εργασίας των νέων είναι βασικά προσδιορισμένη από την αντίθεση μεταξύ της ανάγκης για ουσιαστική, δημιουργική, παραγωγική δραστηριότητα και της αδιαφορίας προς τη συγκεκριμένη απασχόληση, αδιαφορία που πηγάζει από την καταναγκαστική και αλλοτριωμένη μορφή της καπι-

118. Adam C., Rützel J., Strauss G. κ.ά. *ό.π.*, σ. 71.

119. Holzkamp-Osterkamp U., *Grundlagen...*, *ό.π.*, σ. 99 κ.ε.

ταλιστικής οργάνωσης της εργασίας και της παραγωγής. Στην περίπτωση των νέων ειδικότερα οξύνεται αυτή η αντίθεση ακόμη περισσότερο, αφού η απασχόληση σ' αυτή τη φάση της ζωής τους είναι απαραίτητη προϋπόθεση χειραφέτησης, ανεξαρτητοποίησης και δημιουργίας των προϋποθέσεων για αυτοπροσδιορισμό και έλεγχο της κοινωνικής πραγματικότητας. Ο κίνδυνος ανεργίας και αποκλεισμού έτσι από τη συμμετοχή στην παραγωγική διαδικασία, καθιστά υπαρκτό τον κίνδυνο αποκλεισμού από τη συμμετοχή στον έλεγχο και στη διαμόρφωση του κοινωνικού είναι και γίνεσθαι, μειώνοντας έτσι τις δυνατότητες διεύρυνσης της ικανότητας δράσης και αποκλείοντας τις δυνατότητες επιλογής μιας συγκεκριμένης εργασίας που να ικανοποιεί τη φυσική ανθρώπινη ανάγκη για δημιουργική εργασία.

Έτσι, και ενώ στο πλαίσιο της εξαρτημένης μισθωτής εργασίας θεωρούνται οι παραπάνω περιορισμοί δεδομένοι, σε περίπτωση ανεργίας γίνονται απόλυτα δεδομένοι. Στην περίπτωση αυτή η εξάρτηση είναι απόλυτη.¹²⁰ Οι νέοι βιώνουν την ανεργία ως υπαρξιακή απειλή, που οδηγεί στο να «προτιμούν» οποιαδήποτε εργασία από το να μην έχουν καμιά, ελπίζοντας έτσι να εξασφαλίσουν έστω και σε μικρό βαθμό την ικανότητα δράσης τους ενώ ταυτόχρονα προσπαθούν να τη διευρύνουν μακροπρόθεσμα. Για τους νέους έχει μεγάλη σημασία η υπέρβαση της αντιφατικής τους κατάστασης εργασίας και η διατήρηση της ικανότητας δράσης. Αυτό βέβαια είναι δυνατό μόνον όταν δεν εξοστρακιστούν από τη διαδικασία παραγωγής και εργασίας και όταν δεν παραιτηθούν, κάτω από την πιεστική διαδικασία προσαρμογής από την προσπάθεια να διατηρήσουν και να διευρύνουν την ικανότητα δράσης που ήδη έχουν.¹²¹

Ποιες συγκεκριμένες μορφές αντιπαράθεσης και σχέσης προς τη συγκεκριμένη εργασία αναπτύσσουν οι νέοι στην προσπάθειά τους να διατηρήσουν και να διευρύνουν την ικανότητα δράσης τους θα προσπαθήσουμε να προσεγγίσουμε παρακάτω.

Αυτό που εκ των προτέρων αξίζει να σημειωθεί είναι ότι η διαφοροποίηση της σχέσης με τη συγκεκριμένη εργασία έχει αναλυτική σημασία και η ύπαρξη διαφόρων μορφών όχι μόνο δεν είναι απόλυτη και αμιγής αλλά ούτε και ισχύει απόλυτα: «εργαλειακή» ή «ταυτιστική σχέση».

Έτσι είναι σημαντικό, και πρέπει να αναφερθεί ξανά εδώ, ότι η ύπαρξη π.χ. εργαλειακής σχέσης με τη συγκεκριμένη απασχόληση όχι μόνο δεν αποκλείει την ύπαρξη σχέσης περιεχομένου, αλλά την προϋποθέτει ως αναγκαία συνθήκη. Αλλά και αντίθετα: δεν αποκλείει η ύπαρξη σχέσης περιεχομένου την ύπαρξη εργαλειακής σχέσης με τη συγκεκριμένη απασχόληση αλλά αντίθετα την προϋποθέτει.

120. Holzkamp-Osterkamp U., *Grundlagen...*2, 6.π., σ. 105.

121. Adam C., Rützel J., Strauss G., κ.ά., *ό.π.*, σ. 72.

— Σχέση εργασίας ως προς το περιεχόμενο

Τη σχέση με την εργασία ιδιαίτερα από την πλευρά του περιεχομένου μπορούμε να την προσεγγίσουμε στη βάση της ταύτισης, ως κριτηρίου. Η προσπάθεια ανάπτυξης μιας σχετικής τυπολογίας συμπεριλαμβάνει τόσο τη διάσταση της ικανότητας άρθρωσης, έκφρασης, όσο και τη διάσταση της ικανοποίησης αναγκών και προσδοκιών. Και αυτό αφού μόνο αυτός που εκφράζει τις απαιτήσεις του και φαίνεται να μπορεί να τις υλοποιήσει στο πλαίσιο της εργασίας του, είναι δυνατό να ταυτιστεί μ' αυτή.

Έτσι μπορούμε να διακρίνουμε τις εξής περιπτώσεις:¹²²

— Ταύτιση με την εργασία: Εδώ ο εργαζόμενος νέος ταυτίζεται με την εργασία γιατί αυτή επιτρέπει την ικανοποίηση όλων των αναγκών του και κυρίως από πλευράς περιεχομένου.

— Η εργασία ως υποκατάστατο: Η αδυναμία, λόγω αντικειμενικών συνθηκών, ταύτισης με την εργασία οδηγεί στην προσπάθεια ταύτισης με μεμονωμένα στοιχεία της εργασίας και στο φαινόμενο οικειοποίησης των δεδομένων σκοπών της ετεροκαθοριζόμενης διαδικασίας παραγωγής.

— Παραίτηση από την απαίτηση ταύτισης: Η εμπειρία της έντονης φθοράς της εργατικής δύναμης δεν αφήνει περιθώρια ταύτισης, αλλά οδηγεί στο να θεωρείται η εργασία ως πρόβλημα και προκειμένου να αποφευχθεί η διαρκής ένταση, προτιμάται η παραίτηση από την απαίτηση ταύτισης και η παθητική προσαρμογή παρά η ενεργητική αντιπαράθεση.

— Απόρριψη και κριτική της συγκεκριμένης εργασίας: Και σ' αυτή την περίπτωση λειτουργεί η εμπειρία και η βίωση της αδυναμίας για αυτοπροσδιοριζόμενη ανάπτυξη των ικανοτήτων των νέων στο πλαίσιο της εργασίας. Όμως διαφορετικά απ' ό,τι παραπάνω υποτάσσονται τελικά οι νέοι, όχι ασυνείδητα, αλλά κριτικάροντας και απορρίπτοντας τη συγκεκριμένη εργασία. Η έκφραση αυτής της κριτικής και της απόρριψης εξαρτάται από πολλούς παράγοντες και κυρίως από το αν και ποιες δυνατότητες εξεύρεσης άλλης απασχόλησης υπάρχουν.

— Αδιαφορία και απάθεια προς την εργασία: εδώ υπάρχει πλήρης παραίτηση από την απαίτηση για περιεχόμενο και ταύτιση, η εργασία θεωρείται λίγο-πολύ ως κατάλληλο μέσο αναπαραγωγής. Το περιεχόμενο, οι δυνατότητες δράσης και οι συνθήκες εργασίας γενικότερα αξιολογούνται, στην καλύτερη περίπτωση, μόνο από τη σκοπιά της φθοράς της εργατικής δύναμης. Με μεγάλη πιθανότητα σ' αυτή την περίπτωση, το περιεχόμενο υποβιβάζεται πολύ κάτω από τη διάσταση της εργασίας ως μέσου εισοδήματος.

122. Kudera W., Mangold W., Ruff K., Schmidt R., Wentzke Th., *Gesellschaftliches Bewusstsein von Arbeitern*, Frankfurt a.M. 1979.

— *Εργαλειακή σχέση προς την εργασία: η εργασία ως μέσο*

Ενώ παραπάνω εξετάσαμε τη σχέση των νέων με την εργασία από τη σκοπιά του περιεχομένου και της ταύτισης, παρακάτω θα εξετάσουμε τις κύριες διαστάσεις μιας εργαλειακής σχέσης των νέων με την εργασία και ιδιαίτερα την εκτίμηση της καταλληλότητας της μισθωτής εργασίας ως μέσου για την ικανοποίηση των αναγκών. Το επίπεδο ικανοποίησης των αναγκών εξαρτάται από την αποδοτικότητα του μέσου αναπαραγωγής, δηλαδή της εργατικής δύναμης: όσο πιο μεγάλη είναι η αποδοτικότητα της εργατικής δύναμης, τόσο πιο υψηλός είναι ο μισθός και τόσο καλύτερα ικανοποιούνται οι ανάγκες.

Όμως η σχέση μεταξύ μέσου και σκοπού παρουσιάζει προβλήματα για τον εργαζόμενο. Η αύξηση της απόδοσης δεν είναι απεριόριστη στο βαθμό που προκαλεί μεγάλη ή ολοσχερή φθορά της εργατικής δύναμης, πράγμα που σημαίνει διάθεση αυξημένων μέσων και χρόνου για την αποκατάσταση και αναπαραγωγή της προκληθείσας φθοράς. Έτσι, αντί να χρησιμοποιείται ο αυξημένος μισθός για μια ευχάριστη ζωή και για την ικανοποίηση αναγκών στον «ελεύθερο χρόνο», περνούν στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος η αποκατάσταση της φθοράς της εργατικής δύναμης, υποφερτές συνθήκες εργασίας και μακροπρόθεσμη διατήρηση της εργατικής δύναμης. Κάτω από τις συγκεκριμένες συνθήκες, το ενδιαφέρον για υψηλό μισθό σκοντάφτει σε όρια και συγκρούεται ανταγωνιστικά με το ενδιαφέρον για την ελάχιστη δυνατή φθορά της εργατικής δύναμης, για να μην καταστραφεί η δυνατότητα διάθεσής της πρόωρα.¹²³

Πριν προχωρήσουμε σε μια πιο συγκεκριμένη προσέγγιση αυτού του αδιεξόδου και των διαστάσεων της εργασίας, που βιώνοντάς τα ο εργαζόμενος νέος συνειδητοποιεί αυτή την αντίθεση των συμφερόντων του, θα αναφερθούμε προηγουμένως με λίγα λόγια στις συνθήκες που προκαλούν την εργαλειακή σχέση με την εργασία.

Είναι γεγονός ότι τόσο οι ευρύτερες κοινωνικές συνθήκες όσο και οι συνθήκες στο χώρο παραγωγής και εργασίας αποτελούν αντικειμενικά μια συνεχή απειλή κατά της ύπαρξης των νέων, απειλή που οι νέοι τη βιώνουν καθημερινά.

Έτσι δεν είναι δυνατό αντικειμενικά να προέλθει μια άλλη σχέση με την εργασία, έξω απ' αυτή που βλέπει την εργασία ως απλό μέσο ικανοποίησης αναγκών εκτός του χώρου εργασίας: η εργασία ως δυνατότητα εξασφάλισης του εισοδήματος που είναι απαραίτητο για τη ζωή, στην οποία είναι οπωσδήποτε ενσωματωμένη η εργασία.¹²⁴ Ο σχηματισμός αυτού του εργαλειακού

123. Kudara W., κ.ά., ό.π., σ. 46.

124. Ο όρος «εργαλειακή σχέση με την εργασία» (instrumental work-orientation) χρησιμοποιήθηκε από τους Goldthorpe J., Lockwood D., Bechhofer F., Platt J., «The affluent worker: Industrial Attitudes and Behaviour», Καίμπριτζ 1968, σ. 38.

προσανατολισμού στον οποίο συμβάλλει η κοινωνικοποίηση στην οικογένεια και ιδιαίτερα στο εκπαιδευτικό σύστημα, εντείνεται ιδιαίτερα στη φάση του περάσματος στην παραγωγική διαδικασία. Σ' αυτό συντείνουν ο ετεροκαθορισμός της εργασίας, η ανυπαρξία κοινωνικών σχέσεων συνεργασίας και αλληλεγγύης στο χώρο εργασίας, η ανυπαρξία προοπτικών επαγγελματικής εξέλιξης, ο κατακερματισμός και η έλλειψη δημιουργικότητας της εργασίας κ.λπ. Η εμπειρία μ' αυτές τις συνθήκες, η βίωση της συνεχούς φθοράς της εργατικής δύναμης, της συνεχούς εντατικοποίησης της παραγωγής, της αδυναμίας αύξησης της απόδοσης, της αδυναμίας εκπλήρωσης των προσδοκιών στον «ελεύθερο χρόνο» —ο οποίος αποδεικνύεται ότι κάθε άλλο παρά ελεύθερος είναι, αφού χρησιμοποιείται και οργανώνεται σύμφωνα με τις απαιτήσεις της διατήρησης, αποκατάστασης και αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης—, του ανταγωνισμού και της διάσπασης μεταξύ των εργαζομένων. Όλες αυτές οι εμπειρίες προσδίδουν στη συγκεκριμένη καθημερινή εργασία των νέων τη διάσταση μιας συγκρουσιακής κατάστασης με την οποία οι νέοι καθημερινά αντιπαράθρονται, την επεξεργάζονται, την αξιολογούν και ρυθμίζουν τη συμπεριφορά τους. Η μορφή της αντιπαράθεσης εξαρτάται από το βαθμό και την αναγκαιότητα της εργαλειακής συμπεριφοράς, ως διάστασης της κοινωνικής συνείδησης, από τον αυτο- ή ετεροκαθορισμό της εργασίας και από τις κοινωνικές σχέσεις στο χώρο εργασίας.

Πέρα απ' αυτά, εκείνο που κατέχει κυρίαρχο ρόλο στον τρόπο αντιπαράθεσης των νέων με τη συγκρουσιακή κατάσταση εργασίας είναι η γενικότερη οικονομική τους κατάσταση, οι εμπειρίες τους στην αγορά εργασίας, η κατάσταση στην αγορά εργασίας και τέλος (αλλά όχι και το πιο ασήμαντο), η ήδη διαμορφωμένη συνολική κοινωνική συνείδηση των νέων.

Στη βάση όλων των παραπάνω διαμορφώνεται η συγκεκριμένη σχέση και αντιπαράθεση με την εργασία, ως συγκρουσιακή κατάσταση. Ιδιαίτερα βέβαια σε περίοδο κρίσης υποχωρεί η διάθεση ανοιχτής σύγκρουσης και αντιπαράθεσης και το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στη διατήρηση της συγκεκριμένης θέσης εργασίας. Σ' αυτή την περίπτωση δεν σημαίνει η στάση αυτή ότι η σύγκρουση ξεχνιέται ή ότι έγινε κάτι το ασήμαντο, αλλά απλώς διαμορφώνονται τέτοιες μορφές αντιπαράθεσης που δεν θέτουν σε άμεσο κίνδυνο την υλική εξασφάλιση της ύπαρξης. Αυτή βέβαια η συνειδητή προσαρμογή των νέων οδηγεί κατά πάσα πιθανότητα σε έντονες εσωτερικές εντάσεις. Σε περίπτωση που η διακινδύνευση απώλειας της θέσης εργασίας αποκλείεται, τότε οι νέοι αναπτύσσουν διάφορες μορφές άμυνας και άμβλυνσης των πιεστικών εντάσεων. Έτσι αναπτύσσονται στρατηγικές αντιπαράθεσης και υπέρβασης που χρησιμοποιούνται με συγκαλυμμένο τρόπο και πλησιάζουν πολλές φορές μέχρι το εργατικό σαμποτάζ και τη μειωμένη απόδοση.¹²⁵ Αυτή η στάση

125. Adam C., Rüttel J., Strauss G., κ.ά., *ό.π.*, σ. 89 κ.ε.

βρίσκεται βέβαια σε αρμονία με τα ζωτικά συμφέροντα των εργαζομένων και σε αντίθεση με αυτά των κατόχων των μέσων παραγωγής. «Τον εργαζόμενο πρέπει... να τον ενδιαφέρει να εμποδίσει να υποσκάπτονται πλήρως οι φυσικές και ψυχικές του δυνάμεις, για να μετριάσει όσο είναι δυνατό τον κίνδυνο πρόωρης ανικανότητας για εργασία που θα 'χει συνέπεια την απώλεια της βέσσης ύπαρξης του ίδιου και της οικογένειάς του. Αυτή είναι η "λογική" της "ταξικής θέσης" του, που ο εργαζόμενος μέσα από τον περιορισμό της απόδοσης αντιπαράθετε στη "λογική" του κεφαλαίου».¹²⁶

Παρ' όλες τις αρνητικές διαστάσεις της κατάστασης των νέων στο χώρο εργασίας, είναι σχεδόν σίγουρο ότι οι νέοι προσπαθούν με διάφορους τρόπους να διατηρήσουν την ατομική ικανότητα δράσης τους και εάν είναι δυνατό να την αυξήσουν, για να διευρύνουν τον κοινωνικό τους έλεγχο στην κοινωνική πραγματικότητα. Οι νέοι προσπαθούν —άσχετα εάν δεν το καταφέρνουν πάντα— να επηρεάσουν τις συνθήκες εργασίες και να αντιπαρατίθενται στις καθημερινές συγκρουσιακές καταστάσεις στο χώρο εργασίας.¹²⁷

Εδώ πρέπει βέβαια να επισημάνουμε ότι όσο πιο αρνητικές είναι οι συνθήκες, τόσο πιο πιθανό είναι η αντιπαράθεση να περιορίζεται συνήθως στην ατομική προσπάθεια χωρίς να μπορεί να πάρει συλλογική μορφή. Αυτό όμως έχει συνέπειες για την απόκτηση σχετικής ικανότητας δράσης και δυνατότητας ελέγχου και επιρροής του κοινωνικού είναι και γίνεσθαι.

Έτσι είναι απαραίτητη, «ως προϋπόθεση για άσκηση επιρροής στην κοινωνική διαδικασία παραγωγής και στον προσδιορισμό έτσι των ατομικών συνθηκών ζωής, η οργανωμένη συνένωση όλων εκείνων των ανθρώπων που συμπεριλαμβάνονται κάτω από μια συγκεκριμένη μορφή ατομικότητας... 'Όσο όμως ένα άτομο επιμένει στην απομόνωσή του, παραμένει αναγκαστικά εκτεθειμένο σε τυχαίες, ανεξέλεγκτες συνθήκες ζωής και έτσι σε ατομική απόγνωση και φόβο».¹²⁸

Είναι γεγονός ότι η ατομική ή συλλογική προσπάθεια αντιπαράθεσης εξαρτάται βέβαια, πέρα από την κοινωνική συνείδηση, τα βιώματα και τις εμπειρίες των νέων και από τους υπάρχοντες θεσμούς οργανωμένης συλλογικής δράσης, όπως, π.χ., πολιτικά κόμματα, συνδικάτα, εργοστασιακά συμβούλια κ.λπ., και από το κατά πόσον αυτοί οι θεσμοί πείθουν τους νέους ότι εκπροσωπούν τα συμφέροντά τους.

Έτσι φαίνεται η εξαιρετική σπουδαιότητα της συμμετοχής των νέων στους θεσμούς και στις διαδικασίες συλλογικής εκπροσώπησης. Στο βαθμό που αυτό δεν συμβαίνει, για τους λόγους που είπαμε παραπάνω, τότε εκτός από την ατομική προσπάθεια αντιπαράθεσης θα υπάρξουν και εναλλακτικές

126. Holzkamp-Osterkamp U., *Grundlagen...*1, ό.π., σ. 20.

127. Adam C., Rützel J., Strauss G., κ.ά., ό.π., σ. 70.

128. Holzkamp-Osterkamp U., *Grundlagen...*2, ό.π., σ. 81.

συλλογικές μορφές αντιπαράθεσης, πέρα και έξω από τις καθιερωμένες που η νομιμοποίηση της εκπροσώπησης τους αμφισβητείται. Η κρίση εμπιστοσύνης στους θεσμούς αυτούς είναι ένα φαινόμενο τεράστιας σημασίας για την κοινωνία ολόκληρη, αφού η κρίση αυτή είναι μια έκφραση της συνολικής κοινωνικής συνείδησης των νέων, άρα και της στάσης τους προς το κράτος, την κοινωνία, την πολιτική, τα συνδικάτα κ.λπ.

2.3.2.4.2. Κοινωνικοπολιτική συνείδηση των νέων

Είναι γεγονός ότι οι νέοι, από νομική τυπική σκοπιά είναι πολίτες και μέλη της κοινωνίας μας όπως και όλοι οι άλλοι, έχουν όμως ταυτόχρονα περιορισμένα δικαιώματα τυπικά και ουσιαστικά.

Οι δυνατότητες μιας ενεργητικής συμμετοχής των νέων, ως πολιτών, στο πολιτικό γίγνεσθαι είναι σχετικά περιορισμένες. Η συμμετοχή τους στις καθιερωμένες μορφές οργάνωσης πολιτικής εκπροσώπησης είναι προβληματική, στο βαθμό που συχνά αυτές οι οργανώσεις δεν παίρνουν σοβαρά υπόψη τους τις «ειδικές» ανάγκες των νέων, με αποτέλεσμα η ένταξή τους να βιώνεται ως εξαναγκασμός και όχι, πάντως, ως σχέση αλληλοσεβασμού και ισότητας. Η αδιαφορία των νέων για τις πολιτικές δραστηριότητες, που παρατηρείται ιδιαίτερα τα τελευταία χρόνια, γεγονός που πρέπει να προβληματίσει, πιστεύουμε ότι εκτός ίσως από τη σχετική απογοήτευση από την πολιτική ως μέσου εξασφάλισης της ύπαρξής τους (για την οποία βέβαια δεν είναι άμοιροι ευθύνης οι πολιτικοί φορείς) πρέπει να οφείλεται επίσης στην οργάνωση, λειτουργία και πράξη των φορέων πολιτικής εκπροσώπησης συμφερόντων, ως προς τη σχέση τους με τους νέους. Η ταύτιση των νέων με έναν πολιτικό φορέα, εκτός των άλλων, εξαρτάται από τις προσδοκίες που προτίθεται να εκπληρώσει ο φορέας αυτός, από το πώς και κατά πόσο τις υλοποιεί στην πράξη, αλλά και από τον τρόπο ένταξης και συμμετοχής των νέων σε όλες αυτές τις διαδικασίες και δραστηριότητες.

Έτσι, αποκτά ιδιαίτερη σημασία το ερώτημα κατά πόσον οι νέοι ταυτίζονται στην πράξη με την κοινωνική και πολιτική τάξη πραγμάτων. Στο πλαίσιο της ανάλυσης στα παρακάτω σημεία αυτού του κεφαλαίου, θα γίνει προσπάθεια να προσεγγίσουμε το θέμα αναπτύσσοντας, σε συνάρτηση με τη μέχρι τώρα ανάλυση, με την πολιτική —με την ευρεία (κράτος) και τη στενή (κυβερνητική, κομματική πολιτική) έννοια— την κοινωνία και τα συνδικάτα.

Μια θεμελιώδης θεωρητική άποψη που διαρρέει όλη την παρακάτω ανάλυση είναι ότι: υπάρχει ένας χωρισμός μεταξύ κράτους (ως πολιτικού συστήματος εξουσίας πάνω από την κοινωνία) και κοινωνίας· η κοινωνία είναι χωρισμένη σε τάξεις και έτσι δεν υπάρχει ταύτιση συμφερόντων μεταξύ των μεμονωμένων πολιτών και μελών της κοινωνίας με το γενικό συμφέρον του συνόλου. «Και για να μη φθείρουν οι ανταγωνιστικές αυτές τάξεις, με τα αντιμαχόμενα οικονομικά συμφέροντα, τον εαυτό τους και την κοινωνία σε έναν

άκαρπο αγώνα, έγινε αναγκαία μια δύναμη που, φαινομενικά, στέκεται πάνω από την κοινωνία, για να μετριάξει τη σύγκρουση, για να την κρατά μέσα στα όρια της “τάξεως”. Και η δύναμη αυτή, η οποία βγήκε από την κοινωνία, μα τοποθετήθηκε πάνω απ’ αυτήν, η οποία όλο και περισσότερο αποξενώνεται από αυτήν, είναι το κράτος». ¹²⁹ Και επειδή το κράτος γεννήθηκε για να χαλιναγωγούνται οι ταξικές αντιθέσεις, μέσα από τις οποίες εξάλλου δημιουργήθηκε το ίδιο, «είναι, κατά κανόνα, κράτος της πιο ισχυρής οικονομικής κυρίαρχης τάξης, η οποία γίνεται και πολιτικά κυρίαρχη τάξη, και αποκτά έτσι νέα μέσα για την κατάπνιξη και την εκμετάλλευση της καταπιεζόμενης τάξης». ¹³⁰

Πώς βιώνουν και πώς επεξεργάζονται οι νέοι τη δομή και το ρόλο του κράτους, της κοινωνίας, των πολιτικών κομμάτων και των συνδικάτων σε σχέση με την κοινωνική τους κατάσταση; Ποια σχέση βλέπουν να υπάρχει μεταξύ τους και ποια η δική τους στάση και σχέση προς αυτά; Όλα αυτά τα ερωτήματα, συνειδητά ή μη, αποτελούν συστατικά στοιχεία της συνολικής τους κοινωνικής συνείδησης και δράσης.

Η σχέση των νέων με την πολιτική γενικά εκφράζεται εμπειρικά διαμέσου διαφόρων διαστάσεων που αποτελούν δομικά στοιχεία της συνολικής πολιτικής συνείδησης. Τέτοιες είναι: ¹³¹

- Αξιολόγηση των δυνατοτήτων και ορίων πολιτικής συμμετοχής και ελέγχου του πολιτικού είναι και γίνεσθαι.

- Διάθεση πολιτικής ένταξης και δράσης.

- Αντίληψη της πολιτικής σε σχέση με το άτομο και με το σύνολο.

Οι τρεις αυτές διαστάσεις συγκεκριμενοποιούνται διαμέσου της αποστασιοποίησης ή της ταύτισης με την υπάρχουσα πολιτική τάξη πραγμάτων και η στάση αυτή πάλι μπορεί να πάρει διάφορες μορφές.

Η διάθεση για πολιτική ένταξη και δράση είναι άρρηκτα δεμένη με την απάντηση στο βασικό ερώτημα σχετικά με την αναγκαιότητα, τη δυνατότητα και την αποτελεσματικότητα της πολιτικής συμμετοχής των νέων, από τους ίδιους. Το πρόβλημα βέβαια που αναφέρεται εδώ έχει σχέση με το κατά πόσο μπορεί κανείς να προϋποθέσει ως δεδομένες τόσο την πολιτική χειραφέτηση και ωριμότητα της πολιτικής συνείδησης των νέων όσο και την ύπαρξη αντικειμενικών δυνατοτήτων, στοιχεία που είναι απαραίτητα για την απόφαση πολιτικής συμμετοχής, αλλά και για τη μορφή της.

Έτσι, ο J. Habermas κ.ά. θεωρούν ότι η παραπάνω ερώτηση διατρέχει τον κίνδυνο «να προϋποθέσει την ώριμη ικανότητα των πολιτών απλώς και να θεωρεί δεδομένη την αντικειμενική δυνατότητα, ότι συμπεριφέρονται δια-

129,130. Engels F., *Η καταγωγή της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους*, Αθήνα 1966, σ. 203-208 (μτφρ. Αθ. Κυριακοπούλου, εκδ. Θεμέλιο).

131. Kudera W., κ.ά., *ό.π.*, σ. 268 κ.ε.

φωτισμένα και ότι μπορούν να υλοποιήσουν ουσιαστικά τις πολιτικές τους αποφάσεις. Για τη μεγάλη μάζα των πολιτών στους οποίους σύμφωνα με το νόμο επιτρέπεται η πολιτική συμμετοχή, είναι και τα δύο αμφίβολα». ¹³² Εδώ πρέπει βέβαια να επισημάνουμε την ύπαρξη μιας διαλεκτικής σχέσης μεταξύ της ικανότητας για αξιολόγηση των δυνατοτήτων των ορίων, της αποτελεσματικότητας και της διάθεσης για πολιτική συμμετοχή, ως διαστάσεων της κοινωνικής συνείδησης από τη μια και της πραγματικής συμμετοχής στην πολιτική πράξη από την άλλη.

Έτσι, αποκτά ιδιαίτερη σημασία η διερεύνηση του φαινομένου στην Ελλάδα, ότι ενώ η νεολαία πρωτοστάτησε σε όλα τα μέτωπα του κοινωνικού αγώνα σε όλες τις κρίσιμες ιστορικοκοινωνικές περιόδους με ιδιαίτερα πολλές εξάρσεις, «φαίνεται» πρόσφατα να βρίσκεται σε μια φάση σχετικής αποστασιοποίησης από τον πρωταγωνιστικό της ρόλο. Σε σχέση όμως με τις παραπάνω διαπιστώσεις γεννάται το ερώτημα για τους καθοριστικούς παράγοντες αυτού του φαινομένου. Ενώ βέβαια στα πλαίσια αυτής της εργασίας δεν μπορεί να δοθεί μια θεμελιωμένη εμπειρικά άποψη, μπορούμε με σχετική βεβαιότητα να υποθέσουμε ότι βρίσκεται σε άμεση σχέση με τις προσδοκίες και τις πράγματι υπάρχουσες και διαμορφούμενες συνθήκες στην κοινωνία μας.

Πάντως σε καμιά περίπτωση δεν δεχόμαστε την άποψη περί «πολιτικής απάθειας» των νέων ως φαινόμενο αυτού καθ' εαυτό, αφού αντίθετα μάλιστα μπορεί να ερμηνευτεί ως πολιτική πράξη που πηγάζει μέσα από πιθανές απογοητεύσεις και από την αίσθηση αδυναμίας ουσιαστικής συμμετοχής και ελέγχου της κοινωνικής πραγματικότητας. Μ' αυτή την έννοια θα πρέπει η όποια διαφοροποίηση και τυπολογία πολιτικής συνείδησης των νέων να θεωρηθεί και να κατανοηθεί σε συνάρτηση με τις ευρύτερες κοινωνικές συνθήκες. Εξάλλου, η αποστασιοποίηση από τους καθιερωμένους θεσμούς εκπροσώπησης συμφερόντων, όπως κόμματα, συνδικάτα κλπ., δεν σημαίνει οπωσδήποτε πολιτική παθητικοποίηση, αφού κατά πάσα πιθανότητα θ' αναζητηθούν άλλες εναλλακτικές μορφές πολιτικής έκφρασης και δράσης. Το ποια συγκεκριμένη μορφή θα πάρει η κρίση εμπιστοσύνης και η αμφισβήτηση

132. Habermas J., κ.ά., *Student und Politik*, Neuwied 1961, σ. 69. Η παραπάνω άποψη δεν έχει βέβαια να κάνει με όποιες «ελιτιστικές» αντιλήψεις περί πολιτικών δικαιωμάτων και ωριμότητας, αλλά αντίθετα: η τοποθέτηση του προβλήματος σ' αυτή τη βάση σημαίνει αντιπαράθεση προς δύο κατευθύνσεις: πρώτον κατά μιας «λαϊκίστικης» αντίληψης για την πολιτική συνείδηση και δεύτερον κατά μιας αντιστορικής θετικιστικής αντίληψης για την πολιτική συνείδηση.

Έτσι η άποψη αυτή βασίζεται σε μια αντίληψη, η οποία θεωρεί τη συνείδηση ως αποτέλεσμα της διαλεκτικής σχέσης μεταξύ υποκειμένου-αντικειμένου με τη διαμεσολάβηση της βίωσης και εμπειρίας της κοινωνικής πραγματικότητας διαμέσου της ενεργού, συνειδητής και σκόπιμης συμμετοχής σ' αυτήν. Η τοποθέτηση επομένως του παραπάνω προβλήματος εμπεριέχει την κοινωνική κριτική, ως προς την ευθύνη της κοινωνίας, στη διαδικασία κοινωνικοποίησης των ατόμων.

ση νομιμοποίησης των καθιερωμένων θεσμών πολιτικής εκπροσώπησης συμφερόντων, εξαρτάται βέβαια από τις ευρύτερες κοινωνικές συνθήκες, εξελίξεις και συγκυρίες.

2.3.2.4.2.1. Νέοι και πολιτική

Στη βάση των παραπάνω σκέψεων και στηριζόμενοι στην τυπολογία των Kudera, W. κ.ά.,¹³³ μπορούμε να διακρίνουμε τις εξής μορφές πολιτικής συνείδησης κάτω από το πρίσμα της αξιολόγησης των δυνατοτήτων, των ορίων της αποτελεσματικότητας και της διάθεσης ενεργού πολιτικής συμμετοχής.

— Ο τύπος του ιδιώτη

Χαρακτηριστικό αυτού του τύπου είναι η αδιαφορία του για οτιδήποτε έχει να κάνει με πολιτική. Η επιθυμία για «ησυχία, τάξη, ασφάλεια» και η αποφυγή της πολιτικής ως δουλειάς των «μεγάλων» είναι κυρίαρχα στοιχεία αυτού του τύπου. Για τον τύπο αυτό δεν υπάρχει καμιά σχέση μεταξύ του ιδιωτικού και του πολιτικού χώρου. Η πολιτική κατανοείται σαν κάτι το αυτόνομο πέρα και έξω από τα δικά του συμφέροντα και τον δικό του ορίζοντα εμπειρίας και βίωσης. Ο ίδιος δεν έχει να κάνει τίποτα μ' αυτή, παρόλο που υποτάσσεται σ' αυτήν θεωρώντας τη φυσική δύναμη, την οποία δεν κατανοεί και δεν ελέγχει. Ο τύπος αυτός «κοιτάει τη δουλειά του» και την πολιτική την αφήνει στους «μεγάλους», «σ' αυτούς που ξέρουν απ' αυτήν». Η πολιτική έχει γι' αυτόν μια μεταφυσική υπόσταση ενός απειλητικού κινδύνου από τον οποίο προφυλάσσεται «γαντζωνόμενος» στα ιδιωτικά του συμφέροντα.

— Ο τύπος του ορθολογικά αποστασιοποιημένου

Το κύριο χαρακτηριστικό αυτού του τύπου είναι η έλλειψη εμπιστοσύνης προς την πολιτική γενικά και η γενίκευση των όποιων αρνητικών διαπιστώσεων σε κάθε μορφή πολιτικής. Είναι πεπεισμένος ότι όποιος κι αν έχει την πολιτική εξουσία είναι το ίδιο, χωρίς να είναι σε θέση να αναλύσει και να διαφοροποιήσει τις διάφορες μορφές πολιτικής εκπροσώπησης συμφερόντων. Έχει μια ιδεαλιστική αντίληψη για την πολιτική, την οποία βλέπει υποτιμητικά και πιστεύει σε ένα «δυνατό κράτος» ως ιδανικό.

— Ο τύπος του κριτικά αποστασιοποιημένου

Ο τύπος αυτός παρουσιάζει, όπως και ο προηγούμενος, αμφιβολίες για την πολιτική, οι οποίες όμως βασίζονται σε ορθολογικά θεμελιωμένη άποψη ως προς τα συμφέροντά του. Την αποστασιοποίηση από την πολιτική βασίζει ο τύπος αυτός στην εμπειρία ότι η συμμετοχή στο πολιτικό γίγνεσθαι σημαίνει πάντα έναν περιορισμό των προσωπικών συμφερόντων. Για τον τύπο αυτό δεν υπάρχει θέμα δυνατοτήτων πολιτικής επιρροής, δεν επιζητεί τέτοιες δυνατότητες, γιατί δεν τις χρειάζεται.

133. Kudera W., κ.ά. *ό.π.*, σ. 279 κ.ε.

— *Ο τύπος του «διχασμένου» πολίτη*

Ο τύπος αυτός θεωρεί τον ιδιωτικό και τον πολιτικό χώρο ανεξάρτητους μεταξύ τους. Η πολιτική θεωρείται ως η σφαίρα της γενικής τάξης, του λαού και του κοινού καλού. Η θέση του ως πολίτη είναι ανεξάρτητη από τα προσωπικά του συμφέροντα. Σύνδεση αυτών των δύο χώρων δεν υπάρχει παρά μόνο στο πρόσωπο του «διχασμένου» πολίτη. Έτσι αποτελεί χαρακτηριστικό αυτού του τύπου η αναπαραγωγή του θεσμποιημένου διχασμού μεταξύ κράτους και κοινωνίας στην ίδια τη συνείδησή του.

— *Ο τύπος του πολίτη*

Ο τύπος αυτός αναγνωρίζει μια σχέση μεταξύ του ιδιωτικού και πολιτικού χώρου. Η πολιτική θεωρείται ως συνέπεια της υλοποίησης δικών του συμφερόντων κάτω από τη σκοπιά της εξασφάλισης του κοινού καλού. Αυτός ο τύπος, αντίθετα απ' ό,τι οι παραπάνω, είναι σε θέση να συσχετίσει το χώρο του ιδιωτικού, ατομικού ανταγωνισμού και των πολιτικών αντιπαράθεσεων και να σκέφτεται έτσι πολιτικά.

— *Ο ριζοσπαστικός τύπος*

Η αμφισβήτηση του τύπου αυτού είναι απόλυτη και αφορά το συνολικό σύστημα πολιτικής εξουσίας. Ο τύπος αυτός βλέπει μια άμεση σχέση μεταξύ της προσωπικής του ύπαρξης και του πολιτικού συστήματος, το οποίο θεωρεί ότι πρέπει να ανατραπεί προκειμένου να εγκατασταθεί μια τάξη πραγμάτων που θα εξασφαλίσει κοινωνική εξουσία και δικαιοσύνη. Έτσι ο τύπος αυτός χαρακτηρίζεται από ενεργό συμμετοχή στην πολιτική και στους κοινωνικούς αγώνες.

2.3.2.4.2.2. Νέοι και κράτος

Όσον αφορά ειδικότερα τη σχέση των νέων με το κράτος, συνδέεται βέβαια με τις παραπάνω μορφές συνολικής πολιτικής αντίληψης, όμως υπάρχουν συγκεκριμένα στοιχεία, η βίωση και η εμπειρία των οποίων συγκεκριμενοποιεί την εικόνα των νέων για το κράτος. Στο βαθμό που οι νέοι, στην προσπάθειά τους να εξασφαλίσουν την ύπαρξή τους στο πλαίσιο της καπιταλιστικά οργανωμένης κοινωνίας, βασίζονται στην ατομική τους απόδοση και τον ανταγωνισμό, βρίσκονται σε εξάρτηση από το κράτος. Αυτό κατοχυρώνει τις γενικές συνθήκες λειτουργίας του κοινωνικού συστήματος, ρυθμίζει τις συνθήκες του ανταγωνισμού και αμβλύνει τις δυσλειτουργίες παρεμβαίνοντας στο κοινωνικό γίγνεσθαι. Έτσι εξαρτάται άμεσα από το κράτος και τις παρεμβάσεις του σε τελευταία ανάλυση όχι μόνο το «κοινό καλό» αλλά και το ατομικό. Η σχέση των νέων με το κράτος και η συγκεκριμένη στάση τους προς αυτό εξαρτάται βέβαια, εκτός των άλλων, από τα βιώματα και τις εμπειρίες τους από το κράτος, σε σχέση με το πρόβλημα της εξασφάλισης συνθηκών που να εξυπηρετούν τα συμφέροντά τους. Μ' αυτή την έννοια θεωρείται το κράτος ως μέσο για την ικανοποίηση συμφερόντων. Έτσι

προσδοκάται μια σωστή εκπαίδευση-ειδίκευση, και όσον αφορά τους εργαζόμενους νέους, αυτοί προσδοκούν από το κράτος να εξασφαλίσει, παρεμβαίνοντας, εκείνες τις συνθήκες που κατοχυρώνουν όχι μόνον την απασχόληση, αλλά και τις δυνατότητες επιλογής. Πέρα απ' αυτό, προσδοκούν την προστασία από την εκμετάλλευση και τη φθορά της εργατικής δύναμης, την αποκατάστασή της και την εξασφάλιση της ύπαρξης, σε περίπτωση καταστροφής της εργατικής δύναμης σε τετοιο βαθμό που να μην είναι δυνατό να διατεθεί στην αγορά εργασίας. Ένα γενικό αίτημα-προσδοκία προς το κράτος είναι η πραγματοποίηση της κοινωνικής προόδου και του κοινού καλού, η κατοχύρωση της ειρήνης, της ασφάλειας και της δικαιοσύνης.

Γενικά μπορούμε να υποθέσουμε ότι όλα τα αιτήματα και οι λειτουργίες που προσδοκούνται από το κράτος, βρίσκονται μέσα στη λογική του ίδιου του συστήματος, εκτός από μια μειονότητα που πιστεύει στην αναγκαιότητα υπέρβασης του κράτους. Μέσα απ' αυτά τα αιτήματα και τις προσδοκίες από το κράτος, βγαίνει η αντίληψη και η εικόνα των νέων για το κράτος. Με μεγάλη πιθανότητα και σε αντίθεση με τις προσδοκίες για την εκπλήρωση των λειτουργιών και καθηκόντων του κράτους, αναμένεται μια σχετική απογοήτευση από τους νέους όσον αφορά την παρέμβαση του κράτους για κατοχύρωση της ύπαρξής τους, που βρίσκεται σε συνεχή κίνδυνο, ιδιαίτερα σε περίοδο κρίσης. Ενώ τα συγκεκριμένα βιώματα και εμπειρίες των νέων σε περίοδο κρίσης είναι αποφασιστικά για τη συνείδησή τους και τη σχέση τους με το κράτος, θα πρέπει να τονίσουμε ότι αυτές διαμορφώνονται στη βάση του συνόλου των εμπειριών και βιωμάτων που πηγάζουν από την κοινωνική τους θέση, αλλά και από τη συνολική ιστορική εμπειρία και συνείδηση της τάξης στην οποία ανήκουν.

Πάντως θα μπορούσαμε να διακρίνουμε διάφορες αντιλήψεις σχετικά με τις αρμοδιότητες, τα καθήκοντα και την πραγματική λειτουργία του κράτους, σε σχέση με τις προσδοκίες απ' αυτό.

— *Το κράτος ως έκφραση γενικής θέλησης*

Η ιδεαλιστική αυτή άποψη παραγνωρίζει τις διακρίσεις της κρατικής εξουσίας και πιστεύει στη θέληση και δυνατότητα του κράτους να εξασφαλίσει την κοινωνική ισότητα και δικαιοσύνη.

— *Το κράτος ως φύλακας της τάξης*

Η αντίληψη αυτή για το κράτος ξεκινά από τη βίωση της αρνητικής πραγματικότητας από τη σκοπιά αυτού που, χωρίς να προσπαθεί, αισθάνεται ανίκανος να κατανοήσει τη λειτουργία του πολιτικού συστήματος και των κοινωνικών σχέσεων. Ο ανταγωνισμός των διαφορετικών συμφερόντων βιώνεται από αυτόν τον τύπο ως χαώδης κατάσταση, στην οποία βλέπει τον εαυτό του μπερδεμένο και ανήμπορο να βρει άκρη. Αισθάνεται έτσι να βρίσκεται συνεχώς σε κίνδυνο και επιθυμεί ένα δυνατό, αποφασιστικό κράτος που θα διαφυ-

λάξει και θα επιβάλει την τάξη, την ησυχία και την ασφάλεια. Όλους όσοι διαταράσσουν την τάξη, την ησυχία και την ασφάλεια τους θεωρεί επικίνδυνους και βλέπει ως απαραίτητη την παρέμβαση του κράτους, ακόμη και με αυταρχικά και δυναμικά μέσα, για να εξαλείψει αυτά τα «επικίνδυνα στοιχεία». Η δική του καταπίεση που προέρχεται από την τυφλή και άκριτη υποτακτικότητα του μετατρέπεται σε εκδικητική διάθεση προς εκείνους που δεν υποτάσσονται. Ο τύπος αυτός τείνει να αποδέχεται και να επιθυμεί αυταρχικές μορφές πολιτικών συστημάτων και την εφαρμογή αυταρχικών, δυναμικών μέτρων καταστολής κατά όλων εκείνων που δημιουργούν συγκρουσιακές καταστάσεις και πιστεύει στη φυσικότητα του ανθρώπινου παραλογισμού.

— *Το κράτος ως «πατέρας οικογενειάρχης»*

Η αντίληψη αυτή περί κράτους διαφοροποιείται από την παραπάνω, στο βαθμό που βλέπει το κράτος ως έναν «οικογενειάρχη πατέρα», στον οποίο βέβαια πρέπει να υποτάσσεται και να υπακούει κανείς, αφού κατέχει τη γνώση και αποτελεί αυθεντία που καθοδηγεί λογικά τους πολίτες. Και σ' αυτή την περίπτωση, η αντίληψη περί κράτους εμπεριέχει την αναγκαιότητα της επιβολής της τάξης κατά της «κακής πραγματικότητας» και κάτω από τη σκοπιά της ενότητας, που όμως δεν πρέπει να βασίζεται στον εξαναγκασμό, αλλά στη λογική της αυθεντίας του κράτους. Τα αντιθετικά, συγκρουσιακά συμφέροντα θα πρέπει να αμβλύνονται με την παρέμβαση του κράτους που μπορεί να αποφασίζει πιο σωστά.

— *Το κράτος ως εγγυητής της οικονομικής ανάπτυξης*

Σύμφωνα μ' αυτή την αντίληψη η εξασφάλιση του κοινού καλού θα γίνει με το να φροντίζει το κράτος να υπάρχει οικονομική ανάπτυξη και πλήρης απασχόληση. Έτσι θεωρείται το κράτος υπεύθυνο για τη δημιουργία εκείνου του «κλίματος» και των συνθηκών που θα οδηγήσουν σε οικονομικές δραστηριότητες και έτσι στην εξασφάλιση της απασχόλησης. Ενώ αυτή η αντίληψη φαίνεται να εμπεριέχει την έλλειψη εμπιστοσύνης προς το κεφάλαιο, ταυτόχρονα δεν δέχεται την παρέμβαση του κράτους πέρα από το να εξασφαλίζει ευνοϊκές συνθήκες. Έτσι περιορίζεται η προσδοκία αυτής της αντίληψης στην εγγύηση δυνατοτήτων πώλησης της εργατικής δύναμης, ως μέσου αναπαραγωγής.

— *Το κράτος ως σκηνή ανταγωνιστικών ομάδων*

Η δημιουργία του κοινού καλού είναι και γι' αυτή την αντίληψη το κυρίαρχο στοιχείο. Η υλοποίηση όμως αυτού του καθήκοντος εξαρτάται σύμφωνα μ' αυτή την αντίληψη από το πολιτικό κόμμα που κατέχει κάθε φορά την κυβερνητική εξουσία. Και αυτό, επειδή το κάθε φορά κυβερνητικό κόμμα έχει τη δυνατότητα να επηρεάσει την κρατική δραστηριότητα περισσότερο προς όφελος των μελών και εκλογέων του. Ταυτόχρονα θεωρούν οι νέοι μ' αυτήν

την αντίληψη, ότι όλα τα κόμματα —και ανεξάρτητα από τα επιμέρους συμφέροντά τους— θα πρέπει να αισθάνονται υποχρεωμένα να φροντίζουν για το κοινό καλό.

— *Το κράτος ως εγγυητής κοινωνικής δικαιοσύνης*

Η προσδοκία των νέων για το ρόλο του κράτους ως εγγυητή της κοινωνικής δικαιοσύνης στηρίζεται στην εμπειρία των εργαζόμενων νέων και ιδιαίτερα στο γεγονός ότι κατέχουν μια θέση στο πλαίσιο του ανταγωνισμού, που χαρακτηρίζεται ως αδύναμη και μη προνομιούχα και συνδέεται με υλικά και άλλα μειονεκτήματα. Έτσι αντιπαραθέτουν στην απαίτηση του κράτους για εξασφάλιση του κοινού καλού το γεγονός ότι η προσωπική τους ευμάρεια δεν είναι εξασφαλισμένη. Αυτό βιώνεται ως αδικία και οδηγεί σε απαιτήσεις από το κράτος που κυμαίνονται από αμυντικές μέχρι επιθετικές. Η κυρίαρχη όμως εμπειρία της αδικίας ως προς την κατανομή των κοινωνικών αγαθών, ενώ οδηγεί στην αγανάκτηση, συνοδεύεται και από την ελπίδα για τη λογική του ανθρώπου: η αδικία δεν μπορεί να είναι λογική για κανέναν άνθρωπο. Αφού όμως στην πράξη δεν κυριαρχεί η λογική, θα πρέπει το κράτος να παρέμβει επιβάλλοντας τη λογική και εξασφαλίζοντας κοινωνική δικαιοσύνη.

— *Το κράτος ως έκφραση ταξικών κοινωνικών σχέσεων εξουσίας*

Το κράτος θεωρείται ταξικό κράτος. Ενώ δεν αμφισβητείται η αναγκαιότητα της ύπαρξης κράτους ως συστήματος πολιτικής εξουσίας για την επιβολή κοινωνικής δικαιοσύνης, βιώνεται η καθημερινή κρατική λειτουργία ως ταξική και θεωρείται ότι ταυτίζεται με τα κυρίαρχα στην κοινωνία συμφέροντα. Ταυτόχρονα υπάρχει αμφιβολία αν μπορεί το κράτος κάτω από τις συγκεκριμένες καπιταλιστικές συνθήκες οργάνωσης της κοινωνίας να ξεφύγει από την επικυριαρχία του κεφαλαίου και να εκπληρώσει το ρόλο του σχετικά με την κοινωνική δικαιοσύνη. Η υπερεξουσία του κεφαλαίου εμφανίζει το κράτος και την κυβέρνηση ως ανήμπορα πόνια στα χέρια αυτών που κατέχουν το κεφάλαιο. Η αντίληψη αυτή ισχυροποιείται στο βαθμό που στην κυριαρχία του ντόπιου κεφαλαίου προστίθεται το ακόμη πιο ανεξέλεγκτο διεθνές κεφάλαιο και τα διεθνή μονοπώλια. Πέρα απ' αυτά, αμφισβητείται και το κατά πόσον οι νόμοι εφαρμόζονται το ίδιο για όλους. Η άποψη αυτή είναι πολύ δεδομένη, αφού 60% περίπου των ερωτηθέντων νέων σε έρευνα του ΕΚΚΕ από 20-24 ετών «εξακολουθεί να πιστεύει ότι κύριος στόχος των διακρίσεων των οργάνων της τάξης παραμένουν —παρά τις σημαντικές πολιτικοκοινωνικές αλλαγές της τελευταίας δεκαετίας— οι απλοί άνθρωποι του λαού, οι οικονομικά και κοινωνικά ασθενέστεροι, οι πολιτικά αντίθετοι, άτομα, παρ' όλα αυτά, ενταγμένα στο κοινωνικό μας σύστημα...».¹³⁴

Νέοι που έχουν μια αντίληψη περί ταξικότητας του κράτους αμφισβητούν επίσης το κατά πόσον το κράτος διαμέσου του εκπαιδευτικού συστήμα-

134. Κελεπής Χ. κ.ά., *ό.π.*, σ. 105.

τος εξασφαλίζει την κοινωνική δικαιοσύνη. Πέρα απ' αυτό είναι επίσης πολύ πιθανή μια αρνητική στάση προς τα καθιερωμένα πολιτικά κόμματα και τους περισσότερους πολιτικούς.

Έτσι η παραπάνω αναφερθείσα έρευνα του ΕΚΚΕ, διαπίστωσε ότι η συντριπτική πλειοψηφία των ερωτηθέντων νέων είχε «ουδέτερη άποψη, με ελαφρώς θετική χροιά», «αρνητική άποψη για τους πολιτικούς» (επιδιώκουν την ατομική τους προβολή και την ικανοποίηση των προσωπικών τους φιλοδοξιών), πολύ αρνητική άποψη (οι πολιτικοί είναι μετριότητες και διεφθαρμένοι).¹³⁵

Τέλος, αυτή η αντίληψη πιστεύει ότι είναι δυνατό μέσα από την οργανωμένη συλλογική καθημερινή πάλη να υπάρξει υπέρβαση των κοινωνικών διακρίσεων και του κράτους ως εκπροσώπου κυρίαρχων συμφερόντων.

— *Το κράτος ως μηχανισμός καταστολής, καταπίεσης των υπό εκμετάλλευση μαζών*

Η άποψη αυτή χαρακτηρίζεται από μια ακραία ριζοσπαστικότητα, που εκφράζεται ως αμφισβήτηση και απόρριψη κάθε μορφής κρατικής εξουσίας. Η ρήξη με τις δομές και τους μηχανισμούς κρατικής εξουσίας είναι η απαραίτητη μορφή δράσης για τη φθορά και τη βίαιη ανατροπή αυτής της κατεστημένης μορφής εξουσίας.

2.3.2.4.2.3. Νέοι και κοινωνία

Η βίωση και η εμπειρία της κοινωνικής κατάστασης των νέων, όπως αναλύσαμε σε άλλη θέση, οδηγεί γενικά σε απογοήτευση, φόβο για το μέλλον και λίγο ή πολύ σε αμφισβήτηση και ριζοσπαστική κριτική των κατεστημένων μορφών πολιτικής εξουσίας και εκπροσώπησης συμφερόντων. Η διάθεση αποστασιοποίησης και ρήξης μ' αυτούς τους θεσμούς στηρίζεται στο ότι οι νέοι δεν μπορούν να συμβιβαστούν με την ιδέα να βρίσκονται διαρκώς κάτω από τον κίνδυνο απειλής της ύπαρξής τους. Το ερώτημα είναι βέβαια πού εντοπίζουν οι νέοι τα αίτια της μειονεκτικής τους θέσης και πώς αξιολογούν την κατάσταση τους σε συνάρτηση με το σύνολο των κοινωνικών σχέσεων; Ποια είναι η αντίληψή τους για την κοινωνία, για τη δομή της και για την κατανομή του κοινωνικού πλούτου;

Είναι γεγονός ότι οι νέοι βιώνουν τις κοινωνικές ανισότητες και την κοινωνική ιεραρχία και σχηματίζουν μια εικόνα για τη δομή της κοινωνίας και της δικής τους θέσης σ' αυτή. Τα αίτια κάθε φορά εμπεριέχονται στη συγκεκριμένη εικόνα που έχουν για την κοινωνία.

— *Η κοινωνία ως ταξική κοινωνία*

Κριτήριο αυτής της αντίληψης για την κοινωνία είναι η διαφορετική πηγή εισοδήματος: κεφάλαιο και εργασία, όπου βασίζεται η κοινωνική ανισότητα.

135. Κελεπήρης, Χ., κ.ά., ό.π., σ. 105-106.

Όμως εδώ μπορούμε να διακρίνουμε δύο κατηγορίες.

Το γεγονός ότι και οι δύο πηγές εισοδήματος εμφανίζονται αναγκαστικά μαζί, ως συντελεστές παραγωγής, οδηγεί μια κατηγορία νέων σε μια αρμονιστική αντίληψη για τη συνύπαρξή τους. Ενώ γίνεται αντιληπτή η ταξική δομή της κοινωνίας και η εξουσιαστική επικυριαρχία του κεφαλαίου, ωραιοποιείται και κατανοείται ως μια κάποια ασήμαντη διαφορά μεταξύ των δύο, αλλά η ευθύνη για τις συγκρούσεις αποδίδεται σαφώς στο κεφάλαιο. Πάντως σε καμιά περίπτωση δεν αμφισβητείται η υπεροχή του κεφαλαίου έναντι της εργασίας. Η κοινωνία φαίνεται ως μια αναγκαστική συνάρτηση αντίθετων συμφερόντων, όπου η εξάρτηση της εργασίας από το κεφάλαιο θεωρείται δεδομένη και γίνεται αποδεκτή με την ελπίδα ότι το κεφάλαιο θα φροντίσει να εξασφαλίσει δυνατότητες απασχόλησης.

Και της δεύτερης κατηγορίας νέων η αντίληψη για την ταξικότητα της κοινωνίας προέρχεται επίσης από την αναγκαστική συνύπαρξη του κεφαλαίου και της εργασίας ως συντελεστών της παραγωγής, θεωρούνται όμως ισότιμοι. Η εμπειρία βέβαια στην πράξη ότι αυτοί που κατέχουν τα μέσα παραγωγής καθορίζουν σε τελευταία ανάλυση μονομερώς τη σχέση μεταξύ των δύο συντελεστών οδηγεί στη διαπίστωση αντιθετικών συμφερόντων, η οποία αντίθεση αντανακλάται στη διάσπαση της κοινωνίας σε δύο τάξεις με αντίθετα συμφέροντα.

Τα διαφορετικά αυτά συμφέροντα θεωρείται πάλι, από μια κατηγορία, ότι μπορούν διαμέσου συλλογικών διαπραγματεύσεων και κινητοποιήσεων να εξισορροπηθούν και από μια άλλη, ότι είναι αγεφύρωτα, αφού η ταξική αντίθεση που στηρίζεται στην εκμετάλλευση της εργατικής δύναμης εκ μέρους των ιδιοκτητών των μέσων παραγωγής, οδηγεί στην επικυριαρχία του κεφαλαίου πάνω στην εργασία και δεν μπορεί να εξισορροπηθεί η σχέση τους παρά μόνο μέσα από την ανατροπή αυτής της σχέσης, δηλαδή το πέρασμα των μέσων παραγωγής στους εργαζομένους.

— *Η κοινωνία ως αποτελούμενη από φτωχούς και πλούσιους*

Κριτήριο αυτής της άποψης για την κοινωνία δεν αποτελεί η διαφορετική μορφή της πηγής εισοδήματος, αλλά το ύψος του εισοδήματος. Αυτή η αντίληψη στηρίζεται στην εμπειρία των περιορισμένων δυνατοτήτων αναπαραγωγής των εργαζόμενων νέων σε σχέση με άλλους. Η εμπειρία αυτή γίνεται στην πραγματικότητα καθημερινά και σε όλα τα επίπεδα.

Η διαφορά αυτή των μέσων αναπαραγωγής εξηγείται κατά διαφορετικό τρόπο. Έτσι και ενώ θεωρείται η διαφορά αυτή ως αδικία, δεν γίνεται προσπάθεια ή υπάρχει αδυναμία από μερικούς νέους να εξηγήσουν αυτή τη διαφορά. Αντίθετα θεωρείται από μια άλλη κατηγορία νέων αυτή η διαφορά ως αποτέλεσμα της ταξικής κοινωνίας που οδηγεί στην εκμετάλλευση και τον πλουτισμό του κεφαλαίου εις βάρος των εργαζομένων.

— Η κοινωνία ως διχοτομημένη σε «πάνω» και «κάτω»

Στην ανθρώπινη κοινωνία υπάρχει ένα «πάνω» και ένα «κάτω», μια ιεραρχία, η οποία για μερικούς είναι δεδομένη και ανυπέρβλητη και για άλλους είναι δυνατό να αλλάξει. Σύμφωνα με τους πρώτους είναι αδύνατη η υπέρβαση αυτής της διχοτόμησης αφού «οι άλλοι» είναι πιο δυνατοί και έτσι δεν έχει νόημα να πλάθει κανείς αυταπάτες. Η δεύτερη κατηγορία αναγνωρίζει την κοινωνία ως ταξικά διχοτομημένη και θεωρεί την υπέρβασή της όχι μόνο επιθυμητή αλλά και δυνατή.

— Η κοινωνία ως σύστημα ιεραρχημένων λειτουργιών και ρόλων

Η αντίληψη αυτή θεωρεί την κοινωνία ως ένα ιεραρχημένο σύστημα λειτουργιών και ρόλων μέσα στο οποίο ο καθένας έχει μια θέση και ανεξάρτητα μ' αυτή προσφέρει στη λειτουργία του συστήματος αυτού. Όλων η συμβολή θεωρείται απαραίτητη και σημαντική για τη λειτουργία της κοινωνίας και η θέση του καθενός σ' αυτήν εξαρτάται από τη συμβολή του στη λειτουργία και αναπαραγωγή του συνόλου. Η κατοχή μιας θέσης και η υποταγή στις απαιτήσεις της θεωρούνται επαρκείς για να ελπίζει κανείς ότι από τη λειτουργία του συνόλου θα κερδίσει και ο ίδιος.

2.3.2.4.2.4. Νέοι και συνδικάτα

Τα συνδικάτα ως μια συνένωση των εργαζομένων και ως εκπρόσωπος των συμφερόντων τους αποτελούν εκείνο το φορέα τον οποίο «φυσιολογικά» θα έπρεπε να αναγνωρίζει και στον οποίο θα έπρεπε να ανήκει κάθε εργαζόμενος. Το ότι βέβαια αυτό δεν συμβαίνει είναι νομίζω οφθαλμοφανές, αυτό όμως που δεν είναι τόσο απλό είναι το γιατί. Πάντως η διάθεση για συνδικαλιστική δράση δεν είναι ανεξάρτητη από τη γενικότερη πολιτική και κοινωνική συνείδηση, επομένως από την αντίληψη για το κράτος, την πολιτική και την κοινωνία, αλλά και από τις δυνατότητες που βλέπει ο νέος διαμέσου της συνδικαλιστικής δράσης να κατοχυρώσει και να διευρύνει την ικανότητα δράσης του και τις δυνατότητες ελέγχου της κοινωνικής πραγματικότητας εξασφαλίζοντας τα συμφέροντα και την ύπαρξή του. Αυτό βέβαια εξαρτάται από την άλλη μεριά από την ίδια τη μορφή οργάνωσης, λειτουργίας και πρακτικής αποτελεσματικότητας των ίδιων των συνδικάτων. Έτσι αυτό που έχει ιδιαίτερη σημασία είναι το πώς διαφοροποιούνται τα συνδικάτα από άλλους φορείς που φαίνεται να εξυπηρετούν και να αναπαράγουν κυρίαρχα συμφέροντα και κυρίαρχες κοινωνικές σχέσεις. Σε σχετική αντιστοιχία με τις συγκεκριμένες αντιλήψεις για το κράτος, την πολιτική, την κοινωνία και τις συγκεκριμένες μορφές πολιτικής και κοινωνικής συνείδησης, θα μπορούσαμε να διακρίνουμε διάφορες μορφές αντίληψης για τα συνδικάτα, οι οποίες αντανακλούν και ανάλογες σχέσεις και στάσεις προς αυτά.

Η συνδικαλιστική ένταξη και δράση των νέων δεν μπορεί να θεωρηθεί ικανοποιητική. Εντούτοις, και δεδομένης της σχετικής αποστασιοποίησης

των νέων από τους καθιερωμένους θεσμούς πολιτικής εκπροσώπησης, δεν μπορούμε να μιλάμε για αποπολιτικοποίηση των νέων. Και αυτό για τους εξής λόγους: πρώτον δεν μπορεί να θεωρηθεί ως μονοσήμαντο κριτήριο αποπολιτικοποίησης η έλλειψη διάθεσης για ένταξη και δράση στους καθιερωμένους φορείς πολιτικής εκπροσώπησης, αφού είναι πιθανόν οι θεσμοί αυτοί να λειτουργούν απωθητικά γιατί δεν αποκρίνονται στις ανάγκες των νέων. Ένα δεύτερο στοιχείο είναι το γεγονός ότι οι νέοι δεν αδρανοποιούνται αλλά ενεργοποιούνται μέσα από άμπολλες άλλες μορφές συλλογικής οργάνωσης μικρών ή μεγάλων ομάδων και κοινωνικών σχέσεων. Τα αίτια του μειωμένου (ή μεμονωμένου) ενδιαφέροντος των νέων για τις καθιερωμένες μορφές πολιτικής και συνδικαλιστικής οργάνωσης θα πρέπει να αναζητηθούν προς διάφορες κατευθύνσεις. Η μια είναι οι ίδιες οι οργανώσεις, η δομή, η λειτουργία, η πρακτική, ο τρόπος ένταξης και συμμετοχής των νέων σ' αυτές και η εμπειρία τους απ' αυτές. Μια άλλη κατεύθυνση είναι η ίδια η κοινωνικοποίηση των νέων, η οποία συνεχίζει να γίνεται κάτω από την κυρίαρχη αντίληψη της ατομικής προσπάθειας και απόδοσης, της επιδίωξης «κοινωνικής ανέλιξης» διαμέσου της πανεπιστημιακής εκπαίδευσης και κυρίως της αντίληψης περί αναγκαιότητας «μέσων», «γνωριμιών», «κοινωνικών σχέσεων». Αυτή βέβαια η αντίληψη διατηρείται και αναπαράγεται στο βαθμό που λειτουργεί με κάποια σχετική επιτυχία και από την άλλη μεριά οι φορείς πολιτικής και συνδικαλιστικής εκπροσώπησης δεν μπορούν να πείσουν παρουσιάζοντας στην πράξη «χειροπιαστές» επιτυχίες.

Μια επιπρόσθετη δυσκολία αποτελεί το γεγονός ότι η ελληνική κοινωνία δίνει την εντύπωση μιας κοινωνίας χωρίς σαφή ταξική δομή και αφήνει έτσι περιθώρια εντυπώσεων για δυνατότητες κοινωνικής ανέλιξης και κινητικότητα. Αυτό βέβαια, σε συνδυασμό με τη σχετικά σύντομη ιστορία της εργατικής τάξης ως μιας συμπαγούς, ομοιόμορφης τάξης, καλλιεργεί στον εργαζόμενο την αντίληψη —ως δομικό στοιχείο της συνολικής κοινωνικής συνείδησης και επομένως και της συνδικαλιστικής— της προσωρινότητας, αφού αναμένεται η μεταπήδηση σε άλλο κοινωνικό στρώμα, πράγμα που εμποδίζει άμεσα την ανάπτυξη μιας εργατικής συνείδησης που θα είχε συνέπεια τη συνδικαλιστική ένταξη και δράση. Αυτό που βέβαια υποκειμενικά αναμένεται να συμβαίνει ως κανόνας —μια κοινωνική ανέλιξη— φαίνεται στην πραγματικότητα να γίνεται όλο και πιο δύσκολο, αφού η προλεταριοποίηση των νέων είναι ενταγμένη στη λογική αναπαραγωγής του κεφαλαίου.

Το γεγονός ότι παρ' όλα αυτά για αρκετούς νέους η αντίληψη αυτή γίνεται πραγματικότητα δεν αναιρεί την παραπάνω θέση γιατί το φαινόμενο αυτό από τη μια πλευρά οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στον ιδιαίτερο ρόλο της οικογένειας στην ελληνική κοινωνία¹³⁶ και από την άλλη είναι ενταγμένο στη λο-

136. Τσουκαλάς Κ., «Εργασία και εργαζόμενοι στην πρωτεύουσα: αδιαφάνεια, ερωτήματα, υποθέσεις», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 60, 1986 (3-71), σ. 38 κ.ε.

γική αναπαραγωγής του κεφαλαίου, αφού λειτουργεί ιδεολογικά αποπροσανατολίζοντας και μεταθέτοντας το πρόβλημα της βασικής κοινωνικής αντίθεσης στο επίπεδο της ατομικής προσπάθειας για ατομική κοινωνική ανέλιξη. Το ότι βέβαια μεταξύ της συμμετοχής σ' αυτές τις οργανώσεις και των επιτυχιών υπάρχει μια στενή διαλεκτική σχέση είναι νομίζω σαφές. Ειδικότερα, σε περίοδο κρίσης και λόγω ανυπαρξίας επιτυχιών των συνδικάτων στο παρελθόν ή ανυπαρξίας τέτοιων επιτυχιών που να πείθουν τους νέους για τις πιθανότητες θετικών αποτελεσμάτων από τη συλλογική συνδικαλιστική δράση, υπάρχει μεγάλη πιθανότητα έντασης (ή στροφής) της επιδίωξης να εξασφαλιστούν οι δυνατότητες ατομικής δράσης και ελέγχου της κοινωνικής πραγματικότητας, μέσα από ατομικές προσπάθειες ή άλλες εναλλακτικές μορφές άμυνας και διεκδίκησης. Τέλος, υποθέτουμε ότι οι νέοι έχοντας διαφορετικά βιώματα και εμπειρίες διαμορφώνουν —στο πλαίσιο βέβαια της ταξικής τους ένταξης και κατάστασης— διαφορετικές ανάγκες, αντιλήψεις, προσδοκίες, απ' ό,τι η προηγούμενη γενιά, οι οποίες όμως ουσιαστικά δεν λαμβάνονται υπόψη από τις οργανώσεις συμφερόντων. Το αντίθετο θα σήμαινε αλλαγές στη δομή, οργάνωση, λειτουργία, επιδιώξεις, τακτικές κ.λπ.

Στη βάση των παραπάνω σκέψεων μπορούμε να διακρίνουμε ως προς τη σχέση των νέων με τα συνδικάτα, διάφορους τύπους,¹³⁷ οι οποίοι βέβαια έχουν απλώς μια αναλυτική-περιγραφική αξία και όχι ερμηνευτική.

— *Ο τύπος του αδιάφορου*

Στην κατηγορία αυτή ανήκουν νέοι που θεωρούν ότι το συνδικάτο βρίσκεται έξω από τον ορίζοντα των ενδιαφερόντων τους. Δεν τους ενδιαφέρει η συνδικαλιστική πολιτική και ούτε ενδιαφέρονται να οργανωθούν συνδικαλιστικά. Η στάση αυτή μπορεί να είναι απορριπτική ή αδιάφορη, παθητική, που όμως σε καμιά περίπτωση δεν είναι αποτέλεσμα κριτικής αντιπαράθεσης με τη συνδικαλιστική πολιτική και πράξη, αλλά απλώς το αποτέλεσμα έλλειψης πληροφόρησης, ύπαρξης αδιαφορίας ή και προκατάληψης.

— *Ο τύπος του κριτικά αποστασιοποιημένου*

Διαφορετικά απ' ό,τι ο τύπος του αδιάφορου, η αποστασιοποίηση αυτού του τύπου είναι αποτέλεσμα της συγκεκριμένης εμπειρίας του με τα συνδικάτα, στα οποία συμμετείχε ή τον είχε απασχολήσει η σκέψη να οργανωθεί συνδικαλιστικά. Η αποστασιοποίηση αυτού του τύπου δεν σημαίνει αναγκαστικά απόρριψη της αναγκαιότητας των συνδικάτων γενικά ως θεσμού, αλλά της συγκεκριμένης οργάνωσης, λειτουργίας, τακτικής.

— *Ο τύπος του αποστασιοποιημένου συμπαθόντος*

Σε αντίθεση με τους προηγούμενους τύπους που απορρίπτουν το να γίνουν μέλη του συνδικάτου, ο τύπος αυτός διάκειται θετικά προς τα συνδικάτα και

137. Η παρακάτω τυπολογία στηρίζεται κατά μεγάλο μέρος στην εργασία για τους νέους των: Baethge M., Hantsche B., Pelull W., Voskamp U., ό.π., σ. 99-139.

δεν αποκλείει το ενδεχόμενο να γίνει μέλος. Το ότι δεν έχει γίνει ακόμη μέλος οφείλεται ή στο ότι δεν έχει πειστεί ακόμη και θέλει να αποκτήσει κι άλλες εμπειρίες ή σε δεδομένες αντικειμενικές συνθήκες.

— *Ο τύπος του μέλους με την εργαλειακή σχέση με τα συνδικάτα*

Ο τύπος αυτός του οργανωμένου νέου βλέπει το συνδικάτο ως απλό μέσο κατοχύρωσης στενά προσωπικών συμφερόντων. Οι νέοι αυτοί είναι μέλη, πληρώνουν το ποσόν που υποχρεούνται και προσδοκούν το «συνδικάτο» να τους παράσχει προστασία και ασφάλεια. Ο μηχανισμός του συνδικάτου που τους εκπροσωπεί οφείλει να αγωνιστεί γι' αυτό. Η συμμετοχή αυτού του τύπου στους συνολικούς καθημερινούς συνδικαλιστικούς αγώνες ή είναι ανύπαρκτη ή περιορίζεται μόνο σε περιπτώσεις που πρόκειται για συντεχνιακές διεκδικήσεις και οφέλη ή συνδέεται με προσωπική άνοδο στην ιεραρχική οργάνωση του συνδικάτου.

— *Ο τύπος του ανοιχτού αλλά παθητικού συνδικαλιστή*

Τα αδρανή, παθητικά μέλη του συνδικάτου δεν υπολογίζουν μόνο στο προσωπικό όφελος, αλλά ενδιαφέρονται και για τη γενική συνδικαλιστική δουλειά και φανερώνουν ευκαιριακά τη διάθεσή τους για ενεργό συμμετοχή. Πάντως ο τύπος αυτός είναι ανοιχτός για ενεργοποίηση ιδιαίτερα όταν διαπιστώνει κρίσιμες καταστάσεις.

— *Ο τύπος του στρατευμένου συνδικαλιστή*

Οι νέοι αυτού του τύπου δεν είναι απλώς ανοιχτοί προς τα συνδικάτα αλλά εντάσσονται ενεργά και με πάθος στη συνδικαλιστική δράση. Μεταξύ αυτών μπορούμε πάλι να διακρίνουμε εκείνους τους νέους που διαθέτουν μια μεγάλη κοινωνική δραστηριότητα, η οποία επεκτείνεται και σε άλλους κοινωνικούς και πολιτικούς φορείς, αλλά και τέτοιους νέους που περιορίζονται στενά στη συνδικαλιστική δράση με την οποία ταυτίζονται πλήρως.

Τελειώνοντας αυτό το κεφάλαιο θα πρέπει να τονίσουμε ξανά ότι σημαντικοί παράγοντες για τη σχέση των νέων με το συνδικάτο είναι:

Οι εμπειρίες των νέων από το συνδικάτο και μάλιστα τόσο οι άμεσες προσωπικές όσο και οι έμμεσες και ιδιαίτερα μέσα από τους γονιούς, γνωστούς ή φίλους, τα στοιχεία της σχετικής με τα συνδικάτα εικόνας (το συνδικάτο ως παράγοντας δύναμης - εξουσίας στο χώρο παραγωγής-εργασίας ή/και ως παράγοντας συνολικής κοινωνικής παρέμβασης, με σκοπό την αλλαγή του συνόλου των κοινωνικών σχέσεων, οι δομές οργάνωσης και επικοινωνίας, από τη σκοπιά της γραφειοκρατίας, αλληλεγγύης, κατανόησης, εμπιστοσύνης), η σχέση με την εργασία (γενικά ως προς τη σπουδαιότητα και σημασία της εργασίας για τη ζωή και ειδικά ως προς τη συγκεκριμένη μορφή εργασίας-απασχόλησης), καθώς και η συνολική κοινωνική συνείδηση.

Η σημασία που έχει η ενεργοποίηση των νέων στο πλαίσιο των δραστηριοτήτων είναι νομίζουμε αναμφίβολη. Η σημερινή όμως οργάνωση, λει-

τουργία, τακτική και γενικότερη πολιτική των συνδικάτων στη χώρα μας δεν φαίνεται να αφήνουν πολλά περιθώρια για προσέλευση και συνδικαλιστική ενεργοποίηση των νέων.

Πάντως αυτό που φαίνεται να είναι επείγοντως αναγκαίο είναι μια σε βάθος συστηματική θεωρητική και εμπειρική έρευνα αναφορικά με τη σχέση των νέων και των συνδικάτων, τα αποτελέσματα της οποίας θα αποτελέσουν τη βάση για συζήτηση και προβληματισμό, αλλά κυρίως για βαθιές διαρθρωτικές αλλαγές που αφορούν την οργάνωση, λειτουργία, τακτικές, στρατηγικούς στόχους κλπ.

3. ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΚΑΙ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΓΙΑ ΜΙΑ ΣΥΣΤΗΜΑΤΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ ΤΗΣ ΝΕΟΛΑΙΑΣ

Τελειώνοντας την εργασία αυτή θα προσπαθήσουμε σ' αυτό το τελευταίο κεφάλαιο να παρουσιάσουμε κάποια γενικά συμπεράσματα που προκύπτουν από τη μέχρι τώρα ανάλυση και να διαμορφώσουμε ταυτόχρονα προτάσεις για μια συστηματική έρευνα της κοινωνικής κατάστασης της νεολαίας.

α. Μια πρώτη διαπίστωση είναι ότι η παρούσα εργασία πήρε αναγκαστικά τη μορφή μιας «εισαγωγής» στην κοινωνιολογία της νεολαίας» και αυτό αφού υπάρχει παντελής έλλειψη μιας τέτοιας εργασίας στον ελληνικό χώρο, πράγμα που αποτελεί βασική προϋπόθεση για μια συστηματική προσέγγιση του φαινομένου νεολαία και των διαφόρων προβλημάτων της, όπως αυτά διαμορφώνονται κάτω από τις συγκεκριμένες ιστορικοκοινωνικές συνθήκες.

β. Οι λίγες έρευνες στη χώρα μας σχετικά με τους νέους, πέρα από το γεγονός ότι χαρακτηρίζονται από αποσπασματικότητα και αυθαίρετη επιλογή κάποιων παραγόντων, χωρίς αυτό να θεμελιώνεται επαρκώς, παρουσιάζουν μια άκρως εμπειριστική μορφή, χωρίς καμιά προσπάθεια για μια έστω και ελάχιστη θεωρητική ανάλυση-θεμελίωση.

Έτσι, π.χ., δεν φαίνεται να αποτελεί πρόβλημα γι' αυτές τις έρευνες¹³⁸ η κατηγορία «νέοι», την οποία χρησιμοποιούν εντελώς αυτονόητα χωρίς να κάνουν ούτε την παραμικρή νύξη για το ποιοι είναι οι «νέοι». Εκτός απ' αυτό, διαπιστώνουν κάποιες «αξίες» ή «στάσεις» των νέων με τον έντονα αμφισβητούμενο τρόπο των ερωτηματολογίων τύπου «έρευνας της αγοράς», χωρίς να αναφέρουν γιατί επέλεξαν να ρωτήσουν ακριβώς αυτά και όχι/και κάτι άλλο. Ούτε καν τους ενδιαφέρει βέβαια το πρόβλημα της επαρκούς σύλληψης των παραπάνω στοιχείων, που με την ιδιότητά τους ως διαστάσεων της κοινωνι-

138. Κελπερήs Χ., κ.ά., ό.π.

κής συνείδησης των νέων είναι πολυδιάστατα και προϋποθέτουν έτσι μια πολυδιάστατη μέθοδο εμπειρικής έρευνας που πέρα από τη μια διάσταση —η γνώμη του ερωτώμενου— περιέχει τόσο τη διάσταση της πράξης, της δράσης, όσο και τη διαδικασία σχηματισμού της στατικά καταγραφόμενης αντίληψης. Ο θετικιστικός αυτός τρόπος έρευνας όχι μόνο δεν βοηθά στην επαρκή ανάλυση των προβλημάτων των νέων, αλλά συμβάλλει πιθανότατα στη διατήρηση και αναπαραγωγή των προβλημάτων αυτών, αλλά και των κυρίαρχων αντιλήψεων.¹³⁹

Μια βασική αντίφαση που χαρακτηρίζει αυτής της μορφής τις έρευνες είναι ότι κατά την έρευνα των στάσεων και αξιών αποκόπτονται οι ερωτώμενοι από την κοινωνική τους σύνδεση και για λόγους γενίκευσης προστίθενται σε σύνολα οι διάφορες γνώμες, ενώ από το σύνολο των στάσεων και των διαφορών τους αναπτύσσονται κατηγορίες που να ανταποκρίνονται στον ανάλογο τύπο των γνώμων. Έτσι, και επειδή αυτές οι υποκειμενικά διαπιστωμένες στάσεις θεωρούνται ως αντικειμενικά και επιστημονικά θεμελιωμένες, παίρνουν μια πρακτική ισχύ και σημασία επηρεάζοντας τις υπάρχουσες μορφές στάσεων.

Αυτή η αντίθεση που συγκεκριμενοποιείται στον συστηματικό διαχωρισμό της έρευνας από την κοινωνική πράξη, της διαδικασίας της έρευνας σε υποκείμενα και αντικείμενα καθώς και στην προσπάθεια αντίληψης των στάσεων και της συνείδησης ως αυτόνομων επιπέδων της πραγματικότητας, δεν είναι υπερβατή στο πλαίσιο θετικιστικών ερευνών. Τα ερωτήματα τα σχετικά με το πώς διαμεσολαβούνται η κοινωνική θέση και η συνείδηση κάτω από τις πραγματικά συγκεκριμένες κοινωνικές συνθήκες και σχέσεις και ποια είναι η σημασία συνειδητής δράσης, απωθούνται πέρα και έξω από τα όρια του θετικισμού και του εμπειρισμού.¹⁴⁰

γ. Πολλές από τις «κλασικές» θεωρίες για τους νέους παρουσιάζουν πολλές ελλείψεις ως προς τον ορισμό του φαινομένου νεολαία. Είναι γεγονός ότι δεν μπορούμε να μιλάμε για τη νεολαία ως μια ενιαία κοινωνική ομάδα, αφού αυτό θα σήμαινε μια παραγνώριση των ουσιαστικών διαφορών μεταξύ διαφόρων ομάδων της νεολαίας, που συνδέονται με την ηλικία, το φύλο, τη γεωγραφική καταγωγή (αστικό κέντρο/ύπαιθρος), επίπεδο εκπαίδευσης, με το αν είναι κανείς εκπαιδευόμενος ή εργαζόμενος, αλλά κυρίως με την ταξική προέλευση/ένταξη των νέων. Εκτός αυτού δεν μπορεί το κοινωνικό φαινόμενο νεολαία να θεωρηθεί ως κοινωνική τάξη αυτή καθ' εαυτήν, αφού η κοινωνική τάξη υπάρχει: όταν η σχέση μιας τάξης με τις σχέσεις παραγωγής, η θέση της στη διαδικασία παραγωγής, γίνεται εμφανής στα άλλα επίπεδα ως ουσιαστικά αποτελέσματα. Αυτά τα ουσιαστικά αποτελέσματα καταγράφονται τόσο στις πολιτικές και ιδεολογικές δομές όσο και μέσα στο πλαίσιο των πο-

139. Papaioannou Sk., ό.π., σ. 49-76, επίσης Lessing H., Liebel M., ό.π., σ. 58.

140. Βλ. σχετικά: Lessing H., Liebel M., ό.π., σ. 60.

λιτικών και ιδεολογικών κοινωνικών ταξικών σχέσεων.¹⁴¹ Σύμφωνα με τον Νίκο Πουλαντζά είναι αναγκαίο μια σειρά από κοινωνικές ολότητες με «ουσιαστικά αποτελέσματα» (οι οποίες είναι δυνατόν να μετατραπούν σε κοινωνικές δυνάμεις) να χαρακτηριστούν ως «κοινωνικές κατηγορίες».

Το κύριο χαρακτηριστικό διάκρισης αυτών των κοινωνικών κατηγοριών βρίσκεται, κατά τον ίδιο συγγραφέα, στην *ειδική και υπερπροσδιοριστική σχέση τους με τις εξωοικονομικές δομές*.

Τουλάχιστον, το μέρος εκείνο της νεολαίας που το χαρακτηρίζει κυρίως η σχέση του με άλλους μηχανισμούς εκτός από το σύστημα παραγωγής, μπορεί να θεωρηθεί ως κοινωνική κατηγορία με την παραπάνω έννοια. Εντούτοις, και ενώ το τμήμα αυτό μπορεί να θεωρηθεί ότι συγκροτεί μια συνολική, ενιαία κοινωνική κατηγορία, συμβαίνει, στο πλαίσιο της προοπτικής ένταξής του στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, να διαμορφώνονται ως αποτελέσματα επιλογής στα πλαίσια της λειτουργίας των μηχανισμών ένταξης, δύο κατ' αρχήν, ιδιαίτερα τμήματα νεολαίας:

« — Το τμήμα εκείνο που θα ενταχθεί στην καπιταλιστική παραγωγή σε θέσεις χειρωνακτικής εργασίας, μη έχοντας δυνατότητα πρόσβασης στην ανώτατη εκπαίδευση, (και)

— το τμήμα εκείνο, που όντας ενταγμένο στους ανώτατους εκπαιδευτικούς μηχανισμούς, προορίζεται να καταλάβει θέσεις διανοητικής εργασίας: τους φοιτητές».¹⁴²

Εάν βέβαια λάβουμε υπόψη μας ότι νέοι θεωρούνται από πολλούς και αυτοί που έχουν ηλικία μέχρι 30 ή και 35 χρόνια, τότε θα πρέπει να προσθέσουμε στα δύο παραπάνω τμήματα άλλα τρία:

— Το τμήμα εκείνο που είναι ήδη ενταγμένο στην παραγωγική διαδικασία σε θέσεις χειρωνακτικής εργασίας,

— το τμήμα εκείνο που είναι επίσης ενταγμένο στην παραγωγική διαδικασία και ασκεί πνευματική εργασία, και

— το τμήμα εκείνο που κατέχει μέσα παραγωγής.

Τελικά οι θεωρίες των γενών, της κοινωνικής δράσης, της συμβολικής αλληλόδρασης, της εθνομεθοδολογίας και του δομικολειτουργισμού, που αναλύσαμε πιο πάνω, δεν είναι σε θέση να απαντήσουν στα εξής σημαντικά για την κοινωνική κατάσταση των νέων ερωτήματα:

— Ποια είναι τα αίτια της αλλοτρίωσης πολλών νέων ως προς την κοινωνία, την εργασία, την οικογένεια, το σχολείο, την πολιτική και το συνδικαλισμό;

— Κατά πόσον προσδιορίζονται οι στάσεις και οι συμπεριφορές των

141. Poulantzas N., *Politische Macht und gesellschaftliche Klassen*, Frankfurt a.M. (2. Überarbeitete Auflage) 1975, σ. 77 (μτφρ. Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις).

142. Ντάτσος Γ., Καρακώτιας Κ., «Για τους φοιτητές ως κοινωνική κατηγορία», *Κριτική*, τχ. 3, Απρίλης-Μάης, 1983, σ. 49-52.

νέων από τις συγκεκριμένες κοινωνικές συνθήκες, σχέσεις και αρχές της αστικοκαπιταλιστικής τάξης πραγμάτων: από τον εμπορευματικό και ανταλλακτικό χαρακτήρα των κοινωνικών σχέσεων, τον καταναλωτισμό, την απόδοση, τον ανταγωνισμό και την ιδιοκτησία, που αποτελούν βασικά δομικά στοιχεία των συνθηκών και διαδικασίας βίωσης και εμπειρίας, άρα κοινωνικοποίησης και κοινωνικής ένταξης των νέων;

— Πώς καθορίζει η ειδική ταξική καταγωγή του μεμονωμένου νέου, με την τεράστια προσδιοριστική της δύναμη, τη διαδρομή της φάσης της νεότητας και μέσα απ' αυτήν τη μελλοντική προοπτική οργάνωσης της ζωής των νέων; Ποια είναι τα ειδικά προβλήματα των νέων από εργατικές οικογένειες, των νέων από αστικές οικογένειες, των νέων διανοουμένων, των νέων από αγροτικές οικογένειες;

— Σε ποιο βαθμό καθορίζεται το επίπεδο και η μορφή συνείδησης των νέων από την ταξική τους προέλευση, από τις εμπειρίες, τα βιώματα και το βαθμό αυτοπροσδιορισμού ή εξάρτησης των γονιών τους στο χώρο παραγωγής, από την ύπαρξη ή διαχείριση ιδιοκτησίας στις διάφορες μορφές της;

— Ποιες συγκεκριμένες μορφές κοινωνικής συνείδησης και αντιπαράθεσης στις συγκεκριμένες κοινωνικές συνθήκες και σχέσεις μπορούν να αναπτύξουν οι νέοι, ιδιαίτερα σε περίοδο κρίσης, που διαμεσολαβείται με τη βίωση και εμπειρία των νέων;

δ. Για την έρευνα της σχέσης των νέων με την εργασία είναι απαραίτητο να εξετάσει κανείς εκτός από την υποκειμενική έκφρασή της και εκείνους τους αντικειμενικούς παράγοντες που τη συμπροσδιορίζουν. Έτσι είναι απαραίτητο να αναλύσει κανείς το χαρακτήρα της κοινωνικής εργασίας και μάλιστα από μια διπλή σκοπιά: εργασία ως μέσο επιβίωσης αλλά και ολοκλήρωσης του ανθρώπου. Το ότι βέβαια η εργασία κάτω από καπιταλιστικές συνθήκες παραγωγής έχει μετατραπεί σε απλό μέσο επιβίωσης και αυτό, ειδικότερα για τους νέους, όχι πάντα (λόγω ανεργίας), δεν σημαίνει ότι οι νέοι δεν προσδοκούν και τη δημιουργική διάσταση της εργασίας. Αντίθετα, πιστεύουμε ότι η ύπαρξη ή η απουσία αυτής της διάστασης είναι δομικό στοιχείο του σχηματισμού της κοινωνικής συνείδησης αλλά και της σχέσης τους τόσο με την εργασία γενικά όσο και με την εργασία ειδικά ως συγκεκριμένη απασχόληση.

Ιδιαίτερη σημασία εδώ κατέχει το φαινόμενο της ανεργίας ως πραγματικότητα άμεση για πολλούς νέους, αλλά και αντικειμενικά ως πιθανή πραγματικότητα για πολλούς άλλους.

Το ότι η εμπειρία της ανεργίας έχει επιδράσεις στη συνείδηση και συμπεριφορά των νέων είναι αναμφίβολο. Για να μην κατανοήσουμε όμως περιοριστικά τη σημασία που μπορεί να έχει η προσωπική και έμμεση εμπειρία της ανεργίας για τους άνεργους και τους δυνάμει άνεργους νέους, θα πρέπει να έχουμε υπόψη μας ότι η ανεργία βιώνεται στο πλαίσιο και ως μέρος μιας σύν-

θητης ολότητας συνθηκών ζωής και σε μια συγκεκριμένη βιογραφική φάση των νέων. Η ανεργία δεν προσδιορίζει την κοινωνική κατάσταση των νέων εκ νέου, δεν μοιάζει σαν να έρχεται από τα έξω και πλήττει τη ζωή τους, αλλά πηγάζει η ίδια από τις συνθήκες του προλεταριακού τρόπου ύπαρξης. Έτσι, δεν παράγει η ανεργία μια νέα συνείδηση και νέους τρόπους συμπεριφοράς, αλλά επικαιροποιεί, κινητοποιεί και εντείνει τις ήδη ενυπάρχουσες διαστάσεις και τα στοιχεία συνείδησης που είναι συνυφασμένα με τον προλεταριακό τρόπο ύπαρξής τους.

ε. Οι νέοι δεν εκτίθενται στις αρνητικές γι' αυτούς κυρίαρχες συνθήκες και εξελίξεις παθητικά και χωρίς αντίδραση. Πολύ περισσότερο νομίζουμε ότι μπορούν και θέλουν με την ενεργητική τους αντιπαράθεση στις συνθήκες ζωής τους να κατοχυρώσουν και να διευρύνουν την ικανότητα δράσης και αυτοπροσδιορισμού τους σχετικά με τις συνθήκες ζωής τους. Έτσι θεωρούμε τους άνεργους νέους βασικά ως δρώντα υποκείμενα που παρ' όλη την αντιφατικότητα των συνθηκών ύπαρξής τους προσπαθούν να κατοχυρώσουν τη ζωή τους και να επεξεργαστούν τα προβλήματα και τις συγκρούσεις που τους αφορούν.

Αυτή βέβαια η συνειδητοποίηση και ενεργοποίηση δεν είναι μηχανιστικά καθορισμένη μέσα από τους αντικειμενικούς της παράγοντες, αλλά εξαρτάται επίσης από τις ιδιαίτερες κάθε φορά δυνατότητες επεξεργασίας των προκειμένων αντικειμενικών προβλημάτων και ιδιαίτερα από το κατά πόσο μπορεί κανείς να δραστηριοποιηθεί απέναντι στις δυσκολίες, να αναλάβει την αντιμετώπισή τους από κοινού με άλλους που βρίσκονται στην ίδια κατάσταση ή έχουν πιθανότητες να βρεθούν.

στ. Η ανάλυση της κοινωνικής κατάστασης των νέων είχε ως βασικό στοιχείο εκκίνησης τη θεώρηση της ολότητας της υπαρκτικής κατάστασης των νέων ως μέρος του συνόλου των κοινωνικών συνθηκών και σχέσεων και ως το «υλικό» βίωσης και εμπειρίας, στη βάση των οποίων οι νέοι αξιολογούν τόσο το σύνολο της κοινωνίας όσο και τη δική τους προσωπική κατάσταση και τοποθετούνται δρώντας στο πλαίσιο των κοινωνικών συνθηκών και σχέσεων και συμμετέχοντας στην κοινωνική πράξη.

Η ανάλυση των συγκεκριμένων οικονομικών-κοινωνικών συνθηκών και εξελίξεων, όπως αυτές εμφανίζονται σήμερα στην κοινωνία μας, θεμελιώνουν αντικειμενικά μια κοινωνική κατάσταση για τους νέους που δεν είναι ενοϊκή γι' αυτούς.

Ο φόβος των νέων σχετικά με τις δυνατότητες εκπαίδευσης και απασχόλησης, καθώς και με τις πιθανότητες απώλειας της εργασίας, δημιουργεί ένα συνεχές άγχος και φόβο για το μέλλον, ανταγωνισμό και τάσεις ατομικισμού. Τα φαινόμενα αυτά εντείνονται βέβαια στο βαθμό που η ήδη υπάρχουσα κρίση όχι μόνο δεν φαίνεται να υποχωρεί, αλλά αντίθετα μάλιστα πιθανό να ενταθεί.

Όλα αυτά και κυρίως ο συνεχής κίνδυνος να εξοστρακιστούν εντελώς από την παραγωγική διαδικασία και να περιέλθουν σε μια κατάσταση απομόνωσης και περιθωριοποίησης, θα πρέπει να θεωρηθούν ως συνεχής απειλή και «μαθησιακή πρόκληση» και η υπέρβαση αυτής της απειλής βέβαια δυνατή μόνο εάν, λειτουργώντας ως «μαθησιακή πρόκληση», ενεργοποιήσει τη διάθεση για δράση και σύγκρουση των νέων.

ζ. Η ενεργοποίηση της διάθεσης για δράση και σύγκρουση διαμεσολαβείται από τη βίωση και εμπειρία των αντικειμενικών συνθηκών που αποτελούν βασικά στοιχεία διαμόρφωσης της κοινωνικής συνείδησης των νέων.

Στη διαδικασία της κοινωνικής εξασφάλισης της ζωής ο συνειδητός έλεγχος της πραγματικότητας θεωρείται βασική αρχή ρύθμισης της ανθρώπινης δραστηριότητας. Προϋπόθεση όμως της ατομικής συμμετοχής στην κοινωνική εξασφάλιση της ζωής είναι η δυνατότητα ανάπτυξης αυτής της ικανότητας ελέγχου, η οποία πάλι εξαρτάται από τις εκάστοτε ιστορικά καθορισμένες κοινωνικές σχέσεις, καθώς και από το επίπεδο ανάπτυξης του εργατικού κινήματος και των άλλων κοινωνικών κινήματων, αλλά και της κοινωνικής συνείδησης. Οι συγκεκριμένες κοινωνικές συνθήκες που ζουν οι νέοι δεν αφήνουν περιθώρια πλήρους ανάπτυξης της ικανότητας δράσης και του ελέγχου της πραγματικότητας, αφήνουν όμως, παρ' όλα αυτά, περιθώρια για μια «σχετική ικανότητα δράσης», η ανάπτυξη της οποίας εξαρτάται από τον τρόπο και τη θέση ένταξης των νέων στην, ως προς την εργασία καταμερισμένη, ολόκληρη της αστικής δομής.

Η αντίφαση μεταξύ της ανάγκης για ουσιαστική, δημιουργική, συνεργατική και αυτοπροσδιοριζόμενη εργασία και της αναγκαστικής εξαρτημένης απασχόλησης κάτω από ετεροκαθοριζόμενες και ανασφαλείς συνθήκες, έχει ουσιαστική σημασία για τη διαμόρφωση της σχέσης των νέων με την εργασία καθώς και της συνολικής κοινωνικής συνείδησης.

η. Οι γενικά περιοριστικές συνθήκες για τους περισσότερους νέους βιώνονται καθημερινά και αποτελούν τη βάση της κοινωνικής τους εμπειρίας και διαμέσου αυτής παίζουν καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση συγκεκριμένων μορφών κοινωνικής συνείδησης και αντιπαράθεσης με τις συγκεκριμένες κοινωνικές συνθήκες.

Γενικά μπορούμε να πούμε ότι ιδιαίτερα σε περίοδο κρίσης και λόγω της διαρκούς και έντονης ανασφάλειας των νέων, είναι πολύ πιθανό να εντείνεται η κριτική στάση προς την κοινωνία, το κράτος και άλλους θεσμούς που θεωρούνται υπεύθυνοι για την κρίση ή ότι δεν είναι σε θέση να την αντιμετωπίσουν. Η ταξικότητα της κοινωνίας, του κράτους και άλλων θεσμών γίνεται πιο εμφανής, με αποτέλεσμα να κλονίζεται η εμπιστοσύνη των νέων και να ξεκαθαρίζει στη συνείδησή τους η ουτοπικότητα της αντίληψης και προσδοκίας περί ίσων ευκαιριών, κοινωνικής δικαιοσύνης και ισότητας. Η αντίφαση μεταξύ αισιοδοξίας και ελπίδας από τη μια και η γενικότερη ανασφάλεια και

ανησυχία από την άλλη, οδηγούν σε αμφισβήτηση. Έτσι αποκαλύπτεται η φαινομενική «ενσωμάτωση» των νέων στην κοινωνία σαν μια πρόσκαιρη συμβιβαστική στάση, η οποία ανατρέπεται σε περιόδους κρίσης, όπου οι ανισότητες εντείνονται και γίνονται πιο εμφανείς. Κάτω από τέτοιες συνθήκες, η αντιφατική συνείδηση που εμπεριέχει ταυτόχρονα συναίνεση και αποδοχή, αλλά και κριτική στάση, διαμορφώνεται περισσότερο προς την κατεύθυνση του σχηματισμού μιας κοινής κοινωνικής συνείδησης και αλληλεγγύης καθώς και έντασης της διάθεσης για πολιτική δράση και σύγκρουση.

Όμως είναι εξίσου σίγουρο ότι ένα άλλο μέρος της νεολαίας θα παθητικοποιηθεί και πιθανότατα θα επιδιώξει την ατομική λύση, ενώ ένα άλλο μέρος θα επιδιώξει διαμέσου της βίας (πολιτικής ή κοινής εγκληματικότητας) να αντιπαρατεθεί στις συνθήκες αυτές. Επίσης είναι πιθανές οι εξάρσεις ψυχοπαθολογικών φαινομένων καθώς και αυτοκτονιών.

Η θετική σχέση των νέων με την εργασία, ως ανάγκη για ολοκλήρωση του ανθρώπου, μπορεί να απωθηθεί και να υποχωρήσει μπροστά σε μια έντονη εργαλειακή σχέση με την εργασία, εντούτοις υποθέτουμε ότι δεν θα εκλείψει εντελώς, αλλά θα συνεχίσει να αποτελεί κριτήριο και απαραίτητη προϋπόθεση για ταύτιση με την εργασία.

Στο πολιτικοκοινωνικό επίπεδο, υποθέτουμε ότι στο βαθμό που οι νέοι απογοητεύονται ως προς τις ελπίδες και προσδοκίες τους σχετικά με τους φορείς εκπροσώπησης συμφερόντων και τους θεσμούς (κράτος, κοινωνία, πολιτικά κόμματα, κυβέρνηση, συνδικάτα) θα αναπτύξουν κατά πάσα πιθανότητα μια στάση έντονης αμφισβήτησης που μπορεί να πάρει διάφορες συγκεκριμένες στάσεις: εναλλακτικές μορφές οργάνωσης-διεκδίκησης, ακραίες πολιτικές δραστηριότητες, παθητικοποίηση και μετατόπιση ενδιαφερόντων και προσπαθειών, ατομικισμός, ανταγωνισμός, εγκληματικότητα, ψυχοσωματικές ασθένειες. Η εργασία αυτή, παρόλο που δεν φιλοδοξεί να είναι πλήρης και ολοκληρωμένη προσπάθεια επεξεργασίας του θέματος, ελπίζει να κατάρφερε, σαν μια πρώτη προσπάθεια προσέγγισης της κοινωνικής κατάστασης των νέων, να καταδείξει την τεράστια σημασία του θέματος, την πολυπλοκότητα και την πληθώρα των διαστάσεων και προβλημάτων σχετικά με το θέμα, να δώσει ερεθίσματα για μια αναγκαία σε βάθος συζήτηση και έρευνα τόσο του συνολικού προβλήματος όσο και των διαφόρων διαστάσεών του. Η σπουδαιότητα και η αναγκαιότητα συστηματικής έρευνας του φαινομένου «νεολαία» έγκειται τόσο στις αυξημένες δυσκολίες οργάνωσης και προοπτικής της ύπαρξης των νέων, όσο και στη σημασία που έχει γενικότερα η νεολαία σαν το πιο δυναμικό, αναζωογονητικό και ανανεωτικό τμήμα του πληθυσμού μιας κοινωνίας.

Μια συστηματική έρευνα για τη νεολαία, αν θέλει βέβαια να συλλάβει πράγματι και επαρκώς τα προβλήματά της, θα πρέπει να θεωρήσει τα προβλήματα αυτά πρώτα απ' όλα ως προβλήματα της ίδιας της κοινωνίας, που

σημαίνει ότι προέρχονται κατά κύριο λόγο από την ίδια τη δομή και λειτουργία της κοινωνίας μας και από τη συγκεκριμένη θέση που κατέχουν οι νέοι σ' αυτήν.

Επίσης δεν θα πρέπει σε καμιά περίπτωση αυτή η έρευνα να σταθεί στην απλή «ζωγραφική», στατική και στιγμιαία καταγραφή κάποιων παραγόντων, αλλά θα πρέπει να συμπληρωθεί από μια ανάλυση εκείνων των συνθηκών και σχέσεων που οδηγούν σ' αυτές τις στάσεις, αξίες κ.λπ. και να συμπεριλάβει έτσι μια κοινωνική κριτική, που θεωρεί τις αντικειμενικές συνθήκες και σχέσεις (συν)υπεύθυνες για τα συγκεκριμένα προβλήματα. Τα εμπειρικά αποτελέσματα θα πρέπει έτσι να ερμηνευτούν εντασσόμενα στο πλαίσιο αυτής της κοινωνικής ανάλυσης και κριτικής. Έτσι θα πρέπει μια τέτοια έρευνα να έχει συγκεκριμένα ενδιαφέροντα, που βέβαια εισρέουν στη συνολική έρευνα: θεωρητικό και εμπειρικό μέρος και σκοπεύει στα εξής:

- να αποκαλύπτει τις κοινωνικές αντιθέσεις και ως προς το ανταγωνιστικό τους περιεχόμενο·

- να αναγνωρίσει τα εκφραζόμενα στο «χώρο βιοτικής συνάρτησης» από τους εξαρτημένους, υφιστάμενους την εκμετάλλευση και καταπιεζόμενους νέους ενδιαφέροντα-συμφέροντα ως ενδιαφέρον για χειραφέτηση και αυτοπροσδιορισμό·

- να κατανοήσει τη διαδικασία έρευνας ως καθήκον, που σκοπεύει στην έμπρακτη υποστήριξη της υλοποίησης τόσο των ατομικών συμφερόντων όσο και των πέρα απ' αυτά εκδηλούμενων αντικειμενικών κοινών συμφερόντων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

α. Ελληνική βιβλιογραφία

Engels F., *Η καταγωγή της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους*, Αθήνα 1966 (μτφρ. Αθ. Κυριακοπούλου, εκδ. Θεμέλιο).

Ετήσια Έκθεση του Διοικητή Τραπεζής της Ελλάδος Δ. Χαλικά για το 1985, βλέπε *Ελευθεροτυπία* και *Τα Νέα* της 29ης Απριλίου 1986, καθώς και το *Βήμα της Κυριακής* της 4ης Μαΐου 1986.

Ηλιού Η., *Η ρητορική του Αριστοτέλη*, Αθήνα 1984.

Καραποστόλης Β., *Η καταναλωτική συμπεριφορά στην ελληνική κοινωνία 1960-1975*, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα ¹1984.

Κελπερής Χ. κ.ά., «Νέοι: Διάθεση χρόνου, διαπροσωπικές σχέσεις» (προκαταρκτική έκθεση), *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 57, 1985 (83-144).

Κόσκ Κ., *Η διαλεκτική του συγκεκριμένου*, Αθήνα 1985.

Μαντέλ Ζ., Βογκτ Κ., *Το παιδαγωγικό μανιφέστο*, α' μέρος, Αθήνα 1980.

Ντάτσης Γ., Καρακώτας Κ., «Για τους φοιτητές ως κοινωνική κατηγορία», *Κριτική*, τχ. 3, Απρίλης-Μάης 1983 (49-52).

ΟΑΕΔ, *Η ανεργία των νέων*, επιμέλεια: Μάριος Νικολινάκος, Αθήνα 1983.

Παπαϊωάννου Σ., «Κοινωνικές συνθήκες, κοινωνική συνείδηση και πράξη — Υγεία». Εισήγη-

- ση στο Σεμινάριο Επιμόρφωσης Σχολικών Συμβούλων σε προβλήματα «Αγωγής Υγείας», που διοργάνωσαν το Υπουργείο Υγείας-Πρόνοιας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων, το Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, η Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς σε συνεργασία με την Παγκόσμια Οργάνωση Υγείας, το Κεντρικό Συμβούλιο Υγείας και την Εταιρεία Κοινωνικής Ιατρικής, Αθήνα 19-21 Μαρτίου 1986.
- , *Επαγγελματική εκπαίδευση και προσανατολισμός. Αναφορά σε άτομα με ειδικές ανάγκες*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 1986.
- Τσουκαλάς Κ., «Εργασία και εργαζόμενοι στην πρωτεύουσα: αδιαφάνειες, ερωτήματα, υποθέσεις», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 60, 1986 (3-71).

β. Ξένη βιβλιογραφία

- Adam C., Rützel J., Strauss G. κ.ά., *Lebenssituation von Arbeiterjugendlichen*, Frankfurt a.M. 1981.
- Altvater E., Hoffmann J., Semmler W., *Vom Wirtschaftswunder zur Wirtschaftskrise - Ökonomie und Politik in der Bundesrepublik*, Βερολίνο 1979.
- Baethge M. κ.ά.: *Ausbildungs- und Berufsstartprobleme von Jugendlichen. Abschlussbericht des Soziologischen Forschungsinstituts (SOFI)*, Göttingen 1980.
- Baethge M., Schomburg H., Voskamp U., *Jugend und Krise-Krise aktueller Jugendforschung*, Frankfurt/Νέα Υόρκη (Forschungsberichte des Soziologischen Forschungsinstituts Göttingen (SOFI)) 1983.
- Baethge M., Hantsche B., Pelull W., Voskamp U.: *Arbeit und Gewerkschaften - Perspektiven von Jugendlichen. (Erste Ergebnisse des Projekts «Jugend und Krise»)*, Göttingen 1985.
- Bahrdt H.-P., «Arbeit als Inhalt des Lebens» στο Matthes J. (επιμ.), *Krise der Arbeitsgesellschaft?* Φραγκφούρτη/Νέα Υόρκη 1983.
- Bernfeld S., «Ein Institut fuer Psychologie und Soziologie der Jugend» στο Bernfeld S., *Antiautoritaere Erziehung und Psychoanalyse*, Bd. 3, Frankfurt a.M. 1970.
- Bierbaum C. κ.ά., *Ende der Illusionen? Bewusstseinsver-aenderungen in der Wirtschaftskrise*, Frankfurt a.M./Κολοβία 1977.
- Bohnsack R., *Handlungskompetenz und Jugendkriminalitaet*, Neuwied/Βερολίνο 1973.
- Brand K.-W., Buesser D., Rucht D., *Aufbruch in eine andere Gesellschaft. Neue soziale Bewegungen in der Bundesrepublik*, Frankfurt a.M./Νέα Υόρκη 1984.
- Brueckner P., *TAZ (Tageszeitung)* (εφημερίδα), 3.5.1982.
- Durkheim E., *Ueber die Teilung der sozialen Arbeit*, Frankfurt a.M. 1977.
- Engels F., *Anteil der Arbeit an der Menschwerdung des Affen*, Ανατολικό Βερολίνο 1977.
- Eisenstadt S.N., *Von Generation zu Generation. Alters-gruppen und Sozialstruktur*, Μόναχο 1966.
- Goldthorpe J., Lockwood D., Bechhofer F., Platt J., «The affluent Worker: Industrial Attitudes and Behaviour», Καίμπριτζ 1968.
- Gries H.M., *Sozialwissenschaftliche Jugendtheorien. Eine Einfuehrung*, Weinheim/Βασελία 1977.
- Habermas J. κ.ά., *Student und Politik*, Neuwied 1961.
- Holzkamp K., *Sinnliche Erkenntnis - Historischer Ursprung und gesellschaftliche Funktion der Wahrnehmung*, Königstein/Ts. 1978.
- , «Jugend Ohne Orientierung?», *Forum Kritische Psychologie* 6, Argument - Sonderband AS 49, Δυτικό Βερολίνο 1980, σ. 193-203.
- Holzkamp K., Schurig V., «Zur Einfuehrung in A.N. Leontjews «Probleme der Entwicklung des Psychischen», στο Leontjew A.N., *Probleme der Entwicklung des Psychischen*, Kronberg/Ts. 1977, σ. XI-LII.
- Holzkamp-Osterkamp U., «Erkenntnis, Emotionalitaet, Handlungsfaehigkeit», στο *Forum Kritische Psychologie* 3, Argument - Sonderband AS 28, Βερολίνο 1978, σ. 13-90.

- Holkamp-Osterkamp U., *Grundlagen der psychologischen Motivationsforschung 1*, Frankfurt a.M./Nέα Υόρκη 1977.
- , *Grundlagen der psychologischen Motivationsforschung 2*, Frankfurt a.M./Nέα Υόρκη 1978.
- Jadow W.A., Roschin W.P., Sdrawomyslow A.G., *Der Mensch und seine Arbeit*, Ανατολικό Βερολίνο 1971.
- Kappeler M., Holzkamp K., Holzkamp-Osterkamp U., *Psychologische Therapie und politisches Handeln*, Frankfurt a.M./Nέα Υόρκη 1977.
- Kudera W., Mangold W., Ruff K., Schmidt R., Wentzke T., *Gesellschaftliches und politisches Bewusstsein von Arbeitern*, Frankfurt a.M. 1979.
- Laturner S./Schön B. (επιμ.), *Jugendarbeitslosigkeit, Reinbek 1975 (52-62)*.
- Lessing H., Liebel M., *Jugend in der Klassengesellschaft. Marxistische Jugendforschung und antikapitalistische Jugendarbeit*, Μόναχο 1974.
- Lessing H., Liebel M., «Probleme der Begriffsbildung und der Methodologie in der empirischen Jugendforschung» στο *Jugendwerk der deutschen Shell (επιμ.), Jugend zwischen 13 und 24 - Vergleich ueber 20 Jahre*. Bd. 1, Vorstudie 1975.
- Liebel M., «Arbeitslust durch Arbeitsverlust 2» στο Laturner S., Schön B. (επιμ.), *Jugendarbeitslosigkeit, Reinbek 1975 (52-62)*.
- Liebel M., *Produktivkraft Jugend*, Frankfurt a.M. 1976.
- Mannheim K., *Diagnosis of our Time*, Λονδίνο 1943.
- , *Diagnose unserer Zeit*, Ζυρίχη 1951.
- Marx K., *Zur Kritik der politischen Ökonomie*, M.E.W. Bd. 13, Ανατολικό Βερολίνο 1978.
- , *Das Kapital*, M.E.W. Bd. 23, Ανατολικό Βερολίνο 1969.
- , *Ökonomisch - philosophische Manuskripte aus dem Jahre 1844*, M.E.W. (Ergänzungsband, Schriften bis 1844, 1. Teil), Ανατολικό Βερολίνο 1981.
- Marx K., Engels F., *Deutsche Ideologie*, M.E.W. Bd. 3, Ανατολικό Βερολίνο 1983.
- Mitscherlich A., *Krankheit als Konflikt. Studien zur psychosomatischen Medizin 1*, Frankfurt a.M. 1966.
- Negt O., Kluge A., *Öffentlichkeit und Erfahrung. Zur Organisationsanalyse von bürgerlicher und proletarischer Öffentlichkeit*, Frankfurt a.M. 1977.
- Neidhardt F., *Einige Anmerkungen zur Mannheimer Diskussion*, in *Deutsche Jugend*, 21. Jg. 1973, Heft 4.
- Offe C., Hinrichs K., «Sozialökonomie des Arbeitsmarktes und die Lage «benachteiligter» Gruppen von Arbeitnehmern» στο Offe C. (επιμ.), *Opfer des Arbeitsmarktes*, Neuwied/Darmstadt 1977, σ. 3-61.
- van Onna B., *Jugend und Vergesellschaftung. Eine Auseinandersetzung mit der Jugendsoziologie*, Frankfurt a.M. 1976.
- Papaioannou S., *Arbeitsorientierung und Gesellschaftsbewusstsein von Gastarbeitern in der Bundesrepublik Deutschland*, Frankfurt a.M./Nέα Υόρκη 1983.
- Paul G., Wacker A., «Staatsloyalität und krisenbewusstsein-ein marxistischer Deutungsversuch», στο Laturner S., Schön B., *Jugendarbeitslosigkeit, Reinbek 1975 (62-70)*.
- Popitz H., *Das Gesellschaftsbild des Arbeiters*, Tübingen 1957.
- Populanzas N., *Politische Macht und gesellschaftliche Klassen*, Frankfurt a.M. (2 überarbeitete Auflage) 1975 (μτφρ. Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις).
- Schaefers B., *Soziologie des Jugendalters*, Opladen 1982.
- Schelsky H., *Die skeptische Generation*, Κολοβία 1957.
- Stark - von der Haar E., *Arbeiterjugend heute. Jugend ohne Zukunft?*, Neuwied/Darmstadt 1977.
- Tenbruck F.H., *Jugend und Gesellschaft. Soziologische Perspektiven*, Freiburg 1962.
- Wachtler G., «Die gesellschaftliche Organisation von Arbeit», στο Littek W., Rammer W., Wachtler G. (επιμ.), *Einführung in die Arbeits - und Industriesoziologie*, Frankfurt a.M./Nέα Υόρκη 1983.
- Wörterbuch der marxistisch-leninistischen Soziologie, Ανατολικό Βερολίνο 1977.